

DE TOEKOMST VAN MELKVEEBEDRIJVEN

Na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving

19 MAART 2020

ANKIE WOLBERT

De toekomst van melkveebedrijven Na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving

Auteur

Ankie Wolbert

Opleiding

Agrarisch Ondernemerschap afstudeerfase
Bachelor Dier- en Veehouderij

Onderwijsinstelling

Aeres Hogeschool
De Drieslag 4
8251 JZ Dronten

Begeleidend docent

Mevr. S. Meulenberg

Ondersteuning

Kobra Accountants & Adviseurs
Galvanistraat 32
7651 DH Tubbergen

Tubbergen

19 maart 2020

DISCLAIMER

Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van zijn/haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

Voorwoord

Als onderdeel van de opleiding Agrarisch ondernemerschap Dier- en veehouderij heb ik voor de accountancybranche als mijn afstudeerrichting gekozen.

Dit afstudeerwerkstuk heb ik geschreven als afsluiting van mijn studieloopbaan aan Aeres Hogeschool te Dronten. Het vraagstuk wordt in opdracht van Aeres hogeschool uitgevoerd. Kobra Accountants & Adviseurs biedt ondersteuning bij het uitvoeren van dit onderzoek.

De doelgroep van dit onderzoek zijn melkveehouders, die klant zijn bij Kobra Accountants & Adviseurs. Echter, dit vraagstuk is toepasselijk voor de gehele Nederlandse melkveehouderij dus kan in nationaal perspectief worden gezien. De stikstofimpasse kan tot gevolg hebben dat de melkveehouderij mogelijk een andere stijl van ondernemen zal moeten gaan aannemen.

Naar aanleiding van persoonlijke gesprekken en feedback van en met beoordelaars is gekozen om een aantal wijzigingen aan te brengen in hoofdstuk twee. Enkele zinnen zijn herschreven om zo de variabelen bij deelvraag één toe te kunnen lichten en de aanpak van deelvraag drie te verduidelijken.

Voor de begeleiding en beoordeling van dit onderzoek wil ik mevrouw S. Meulenberg en de heer J. Nolles bedanken. Verder wil ik ook de heer C. Braakhuis en zijn team bedanken voor de begeleiding vanuit Kobra Accountants & Adviseurs.

Tubbergen, maart 2020

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
Summary	6
Verklarende woordenlijst	7
Hoofdstuk 1 Inleiding	10
1.1 Leeswijzer.....	11
1.2 Aanleiding en relevantie	11
1.3 Theoretisch kader	12
1.3.1 Monitor fosfaat- en stikstofexcretie in dierlijke mest derde kwartaal	12
1.3.2 Grootschalige concentratie- en depositiekaarten Nederland	12
1.3.3 Hoe ver de stikstofdepositie en –emissie terug moet	13
1.3.4 Beste aanpak stikstofproblematiek	13
1.3.5 Opties stikstof emissies structureel reduceren in de veehouderij	14
1.3.6 stikstofuitstoot in de veehouderij halveren.....	14
1.3.7 Ammoniakemissie en –depositie in en rondom de Natura 2000 gebieden	14
1.3.8 De kosten van de ammoniakemissie voor boeren in de buurt van Natura 2000 gebieden	15
1.3.9 Efficiëntie van agrarische maatregelen om de stikstof depositie te reduceren	15
1.3.10 Is er nog leven mogelijk voor melkveebedrijven in de stikstof discussie	16
1.4 Hoofd- en deelvragen	16
1.4.1 Afbakening	16
1.5 Doelstelling	16
Hoofdstuk 2 Aanpak.....	18
Hoofdstuk 3 Resultaten	20
3.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?	20
3.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?.....	31
3.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?	33
3.3.1 Financiële situatie dit moment	34
3.3.2 Financiële situatie na invoering van de stikstofmaatregelen	35
Hoofdstuk 4 Discussie	38
4.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?	38
4.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?	39
4.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?	39
Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen	41
5.1 Conclusies	41
5.1.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?	41
5.1.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?	42

5.1.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?	42
5.1.4 Is er nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?	43
5.2 Aanbevelingen	44
Bibliografie	46
Bijlagen.....	48
Bijlage I Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief.....	49
Bijlage II Enquêtevragen melkveehouders	51
Bijlage III Interviewvragen Staatsbosbeheer	53
Bijlage IV Checklist Schriftelijk Rapporteren.....	54

Samenvatting

Om te voorkomen dat de natuur in Europa en Nederland steeds eenzijdiger wordt, zijn de Vogel- en Habitatrichtlijn opgesteld. Hiervoor worden beschermde gebieden aangewezen en deze vormen het Natura 2000-netwerk. Al jaren is er in veel Natura 2000 gebieden een overschot aan stikstof, wat schadelijk is voor de natuur. Het is gelukt om vanaf 1990 de stikstofuitstoot meer dan te halveren maar de condities zijn nog altijd zeer matig. Het programma Aanpak Stikstof (PAS) zou de uitstoot van stikstof verder moeten verminderen en de negatieve gevolgen ervan moeten beperken maar in mei 2019 oordeelde de Raad van State dat het PAS niet voldoet. Veel melkveehouders leven in onzekerheid. Ook adviserende bedrijven zoeken naar de juiste manier om te kunnen adviseren. Om deze reden neemt het kabinet maatregelen. Op 18 december werd een 'stikstof-akkoord' bereikt.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'Is er nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?' Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een enquête uitgezet onder melkveehouders, de heer Buunen (boswachter van Staatsbosbeheer) is geïnterviewd en de financiële situatie van melkveebedrijven is onderzocht.

Melkveehouders die binnen drie kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen, geven vaker aan last te hebben van de gevolgen van Natura 2000 gebieden dan de andere melkveehouders. Deze melkveehouders geven ook vaker aan een samenwerking te hebben met natuurbeherende organisaties dan de andere melkveehouders. Deze melkveehouders overwegen het vaakst bedrijfsverplaatsing. Er bestaan geen significante verbanden tussen de resultaten.

Volgens de heer Buunen zijn er in de toekomst waarschijnlijk minder melkveebedrijven dichtbij Natura 2000 gebieden gelegen en de bedrijven die overblijven zullen hun bedrijfsvoering moeten aanpassen. Op dit moment wordt samengewerkt met melkveebedrijven door het verpachten van grond. Samenwerken is dus mogelijk maar beide partijen moeten elkaar begrijpen en respecteren. In de toekomst ziet Staatsbosbeheer, Nederland het liefst als volgt ingedeeld: natuurgebied, daarna een overgangsgebied door middel van natuurinclusieve landbouw en daarna de bebouwing en gangbare veehouderij.

De categorie binnen drie kilometer van een Natura 2000 gebied, heeft gemiddeld het kleinste bedrijf en de categorie meer dan tien kilometer van een Natura 2000 gebied, heeft gemiddeld het grootste bedrijf. Na invoering van de stikstofmaatregelen gaan de bedrijven er financieel op achteruit, behalve de categorie die drie tot vijf kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen. Ditzelfde geldt voor de maximale leencapaciteit maar er is geen ruimte voor grote investeringen.

Melkveehouders en Staatsbosbeheer staan open voor elkaar en willen waar ze kunnen, meedenken en meehelpen, wat ook al gedaan wordt. Toch zal de toekomst interessant worden wat betreft het aantal melkveebedrijven en de bedrijfsvoering hiervan, dichtbij Natura 2000 gebieden. Melkveehouders dichtbij Natura 2000 gebieden, ervaren de meeste gevolgen maar hebben financieel gezien ook de meeste ruimte om 'klappen' op te kunnen vangen.

Er is dus leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden, na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving, mits deze melkveehouders bereid zijn om samen te werken met natuurbeherende organisaties en hiervoor hun houding tegenover de natuur willen aanpassen. Ook moeten zij eventueel de bedrijfsvoering anders willen gaan inrichten door middel van bijvoorbeeld natuurinclusieve landbouw.

Summary

To prevent the nature will become more one-sided in Europe and The Netherlands, they draw up the Birds Directive and Habitats Directive. For this reason, they point out protected areas who are together the Nature 2000 network. For years there is a nitrogen surplus in a lot of Nature 2000 areas. This is harmful for nature. Since 1990 it worked out to halve the nitrogen emissions, but the conditions are still moderate. The Program Approach Nitrogen (PAS) should reduce the nitrogen emissions more and limit the adverse effects but in May 2019 the Council of State judged the PAS does not suffice. A lot of dairy farmers are living in doubt. Also, the advice companies are looking for the right way to advice. For this reason, the cabinet took measures. On December 18 they have reached a 'nitrogen agreement'.

The main question of this research is: 'Is life possible for dairy farmers around Nature 2000 areas after introduction of new nitrogen laws and regulations?' To answer this question, dairy farmers were asked to answer a survey, mister Buunen (forester of Staatsbosbeheer) was interviewed and the financial situation of dairy farmers was investigated.

Dairy farmers who are located until three kilometers to a Nature 2000 area suffer more often than the other dairy farmers. These dairy farmers also work together with nature management organizations more often than the other dairy farmers. These dairy farmers consider relocation more often than the other dairy farmers. There are no significant relationships between the results.

According to mister Buunen, in the future fewer dairy farmers are located nearby Nature 2000 areas and the dairy farmers who are still nearby these areas, they must change their business operations. On this moment dairy farmers and nature management organizations are working together through soil lease. Working together is possible but both nations must understand and respect each other. In the future Staatsbosbeheer would like to see The Netherlands thus: Nature area, nature inclusive agriculture and after that the buildings and conventional livestock farming.

The category within three kilometers of a Nature 2000 area, has the smallest company and the category further than ten kilometers of a Nature 2000 area, has the biggest company. After introduction of nitrogen laws and regulations, the companies will decrease financial, except the category who is located three to five kilometers of a Nature 2000 area. This is the same for the maximum borrowing capacity but there is now capacity for big investments.

Dairy farmers and Staatsbosbeheer are open to each other and they will think along and work along where they could, what they are doing right now. The future will become interesting as to the number of dairy farmers and their business operations, close to Nature 2000 areas. Dairy farmers close to Nature 2000 areas have the most impact, but they also have the most financial capacity.

Life is possible for dairy farmers around Nature 2000 areas after introduction of new nitrogen laws and regulations, provided that the dairy farmers are agreed to work together with nature management organizations and to adjust their attitude. They also must change their business operations by means of nature-inclusive agriculture.

Verklarende woordenlijst

Biodiversiteit	Biodiversiteit is kortweg de verscheidenheid aan leven in een bepaald gebied. Biodiversiteit omvat alle soorten planten, dieren en micro-organismen maar ook de enorme genetische variatie binnen die soorten en de variatie aan ecosystemen waar ze deel van uitmaken. (Wageningen University & Research)
Vogel- en Habitatrichtlijn	De Vogelrichtlijn (1979) en de Habitatrichtlijn (1992) zijn door de Europese Unie opgesteld om de biologische biodiversiteit in Europa in stand te houden. In deze richtlijnen wordt aangegeven welke planten en dieren en hun natuurlijke Habitats (leefgebieden) beschermd moeten worden door de lidstaten van de Europese Unie. (BIJ12, sd)
Natura 2000	Het Natura 2000-netwerk bestaat uit natuurgebieden die zijn aangewezen onder de Vogel- en Habitatrichtlijn. Beide Europese richtlijnen zijn belangrijke instrumenten om de Europese biodiversiteit te waarborgen. Alle Vogel- of Habitatrichtlijngebieden zijn geselecteerd op grond van het voorkomen van soorten en Habitattypen die vanuit Europees oogpunt bescherming nodig hebben. (BIJ12, sd)
Depositie	Depositie is het neerslaan van stoffen zoals ammoniak (NH_3) op een oppervlak. Bij oppervlak kan je hier denken aan de bodem, het wateroppervlak van een meertje maar ook de bladeren van de vegetatie. Depositie kan plaatsvinden in de vorm van droge depositie en natte depositie. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2018)
Natte depositie	Bij natte depositie lost de stof op in druppeltjes in de lucht en komt vervolgens met regen naar beneden. Natte depositie komt dus alleen voor ten tijde van neerslag. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2018)
Droge depositie	Droge depositie is het proces waarbij stoffen door luchtbewegingen (turbulentie) naar het oppervlak getransporteerd worden en daar opgenomen worden. Dit proces vindt vrijwel continu plaats. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2018)
Zwavedioxide	Zwavedioxide (SO_2) is een kleurloos gas dat irriterend kan zijn voor de luchtwegen. Het komt vrij bij de verbranding van zwavelhoudende fossiele brandstoffen. (Gezondheid & Milieu, sd)

Stikstofoxiden	Stikstofmonoxide (NO) is een gas dat ontstaat bij allerlei verbrandingsprocessen. Bij hoge temperaturen ontstaan chemische reacties. In de lucht wordt het uitgestoten stikstofmonoxide (NO) vrij snel omgezet tot stikstofdioxide (NO ₂). De som van stikstofmonoxide (NO) en stikstofdioxide (NO ₂) wordt stikstofoxiden (NO _x) genoemd. Stikstofoxiden (NO _x) komen vooral vrij bij verbranding van fossiele brandstoffen, bijvoorbeeld door het verkeer. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu)
Ammoniak	Ammoniak (NH ₃) is een kleurloos gas dat sterk ruikt. Het is een verbinding van stikstof (N ₂) en waterstof (H ₂). Ammoniak (NH ₃) wordt in grote hoeveelheden overal ter wereld geproduceerd. Het wordt onder andere gebruikt voor het maken van kunstmest, schoonmaakmiddelen en koelmiddel voor grote installaties. Het is ook aanwezig in mest. In hoge concentraties is ammoniak giftig voor mensen, dieren en planten. (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu)
Programma Aanpak Stikstof	In het Programma Aanpak Stikstof (PAS) werkten overheden, natuurorganisaties en ondernemers samen aan ruimte voor economische ontwikkelingen, sterkere natuur en minder stikstof. (BIJ12, sd)
Raad van State	De Raad van State is onafhankelijk adviseur van regering en parlement over wetgeving en bestuur en hoogste algemene bestuursrechter van het land. De Raad van State is een Hoog College van Staat. De Eerste Kamer, Tweede Kamer, de Algemene Rekenkamer en de Nationale ombudsman zijn dat ook. De Raad van State is een instituut dat in de Grondwet is geregeld. Het heeft een eigen taak in de democratische rechtsstaat, die onafhankelijk van de regering wordt uitgevoerd. (Raad van State, sd)
Natuurbeschermingswetvergunning	De Natuurbeschermingswet (NB) is één van de verschillende wetten die de Nederlandse natuur moet beschermen. Voor sommige activiteiten of projecten heeft een landbouwer of veehouder een natuurbeschermingswetvergunning (NB-vergunning) nodig. Deze wordt aangevraagd bij de provincie. (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, sd)
Intern salderen	Intern salderen betekent dat het voorgenomen project zo wordt aangepast, dat de stikstofuitstoot vermindert of gelijk blijft. (Rijksoverheid, sd)
Extern salderen	Door extern salderen blijft de stikstofdepositie in een bepaald gebied gelijk of neemt af. Door extern salderen wordt de toename van stikstofdepositie in een bepaald gebied door een activiteit weggenomen doordat een andere activiteit wordt gestopt. (Rijksoverheid, sd)

Kritische depositiewaarde

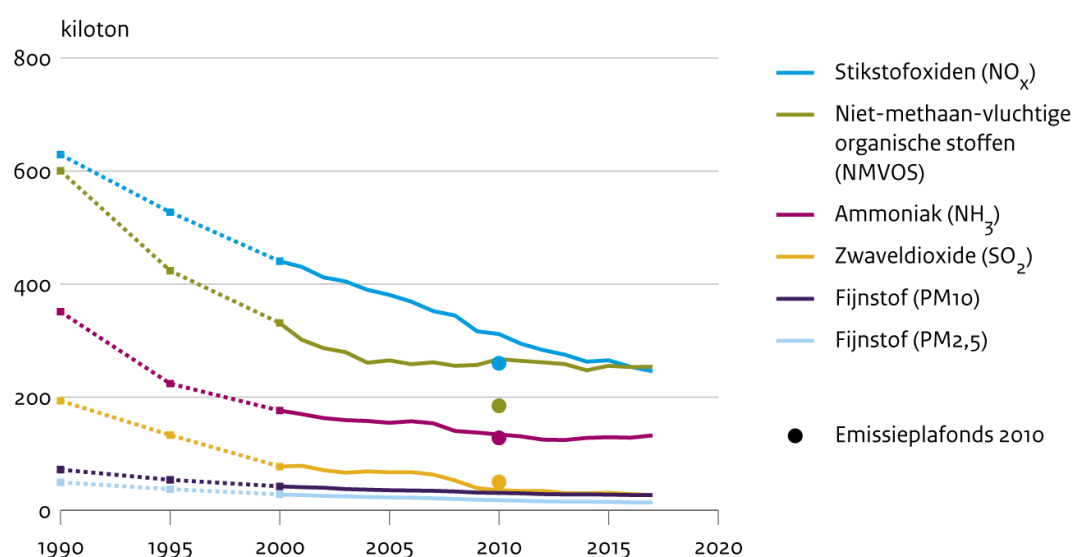
De kritische depositiewaarde (KDW) is de grens waarboven het risico bestaat dat de kwaliteit van het Habitat significant wordt aangetast door de verzurende en/of vermestende invloed van atmosferische stikstofdepositie. (BIJ12, sd)

Hoofdstuk 1 Inleiding

De biodiversiteit gaat al jaren achteruit in Europa. Bescherming van flora en fauna is nodig om te voorkomen dat de natuur in Europa en Nederland steeds eenzijdiger wordt. Daartoe is in 1979 de Vogelrichtlijn opgesteld en in 1992 de Habitatrichtlijn. Alle EU-lidstaten wijzen beschermde gebieden aan voor specifieke soorten. De aangewezen beschermde gebieden vormen het Natura 2000-netwerk. De Nederlandse bijdrage aan dit Europese netwerk van beschermde natuurgebieden bestaat uit ruim 160 gebieden. (Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, sd)

Al jaren is er in veel Natura 2000 gebieden een overschot aan stikstof (ammoniak (NH_3) en stikstofoxiden (NO_x)). Dit is schadelijk voor de natuur. Het belemmert ook vergunningverlening voor economische activiteiten. (Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, sd)

De stikstof discussie bestond al in de jaren '80. In die tijd was er veel aandacht voor zure depositie of "Zure regen". Zure depositie, in natte vorm (regen) en droge vorm (gassen) bestaat uit zwaveldioxide (SO_2), stikstofoxiden (NO_x) en ammoniak (NH_3). Sinds 1980 heeft de Nederlandse overheid geprobeerd de stikstofuitstoot te verminderen. Zoals figuur 1 laat zien, is het gelukt om vanaf 1990 de stikstofuitstoot meer dan te halveren. De stikstofoxidenuitstoot (NO_x) daalt al dertig jaar gestaag maar de afname in de uitstoot van ammoniak (NH_3) is sinds ongeveer 2010 gestagneerd. (Wageningen University & Research, sd)

Figuur 1 Emissie van luchtverontreinigende stoffen (Rijksoverheid, 2019)

Europese lidstaten zijn middels de Vogel- en habitatrichtlijn (VHR) ook verplicht om natuurgebieden in een "goede staat van instandhouding" te brengen en daarbij ook de milieucondities te verbeteren. Die condities zijn in Nederland nog altijd zeer matig. Hoewel de depositie sinds 1990 ook met circa 45% is gedaald (circa 40% voor ammoniak (NH_3) en ruim 50% voor stikstofoxiden (NO_x)) komt op ongeveer driekwart van het Nederlandse natuuroppervlak nog steeds te veel stikstof terecht. Van de 160 Natura 2000-gebieden in Nederland zijn er ongeveer 120 waarvan de stikstofdepositie boven een kritische depositiewaarde ligt. (Wageningen University & Research, sd)

Het Programma Aanpak Stikstof (PAS), dat de overheid in 2015 introduceerde, zou de uitstoot van stikstof verder moeten verminderen en de negatieve gevolgen ervan moeten beperken, maar in mei 2019 oordeelde de Raad van State dat het PAS niet voldoet.

Door die 'stikstofuitspraak' zit Nederland op slot als het gaat om bijvoorbeeld aanleg van nieuwe autowegen en woonwijken. (Wageningen University & Research, sd)

Om deze reden neemt het kabinet maatregelen. Op 4 december werd in een kamerbrief duidelijk dat er afspraken zijn gemaakt met de provincies over de beleidsregels in verband met de toestemmingverlening in relatie tot de stikstofaanpak. (Schouten, 2019)

Diverse klanten van Kobra Accountants & Adviseurs leven op dit moment in een onzekere tijd door de stikstofuitspraak. Sommige bedrijven hebben een NB-vergunning en andere bedrijven hebben een PAS-vergunning. Door de stikstofuitspraak is het onzeker of de bedrijven met een PAS-vergunning terug moeten naar de referentiedatum uit 2004 of 1994. Ook is het onzeker of bij intern salderen, de onbenutte ruimte uit de vergunning wordt weggenomen en bij extern salderen, de onbenutte ruimte en niet gebruikte capaciteit wordt ingenomen.

Op dit moment wordt er gewerkt aan een beleid om aan de stikstofnormen te voldoen. De doelgroep betreft melkveebedrijven die klant zijn bij Kobra Accountants & Adviseurs. Het rapport is gericht op deze doelgroep om bepaalde onderdelen van het rapport specifiek te kunnen uitwerken.

Dit rapport is tevens van toepassing op melkveebedrijven die geen klant zijn bij Kobra Accountants & Adviseurs. Voor Kobra Accountants & Adviseurs kan dit wellicht een interessant rapport zijn om hun klanten nog beter van advies te kunnen voorzien.

1.1 Leeswijzer

In hoofdstuk één wordt de context van het probleem weergegeven. Ook worden de aanleiding en de relevantie van het probleem beschreven. In het theoretisch kader wordt weergegeven wat er al bekend is over het onderwerp. In de knowledge gap wordt weergegeven wat nog niet bekend is over het onderwerp. De probleemstelling wordt afgebakend om het onderzoek meer inhoud te kunnen geven en om beter te kunnen focussen op het onderwerp. Op basis van deze probleemstelling worden de hoofd- en deelvragen geformuleerd. In hoofdstuk twee wordt de aanpak van het onderzoek besproken. In hoofdstuk drie staan de resultaten per deelvraag weergegeven. In hoofdstuk vier worden de gekozen aanpak en de resultaten per deelvraag bediscussieerd. In hoofdstuk vijf worden conclusies per deelvraag getrokken en tot slot worden aanbevelingen gegeven.

1.2 Aanleiding en relevantie

De Europese en landelijke regelgeving geeft vorm aan de toekomst van de melkveehouderij in Nederland. De uitdaging voor de Nederlandse melkveehouderij is om zo om te gaan met de regelgeving dat het als een voordeel kan worden omgeboogen.

Voor geen ondernemer is de ontwikkeling van het bedrijf hetzelfde. Iedere ondernemer merkt dagelijks de invloed van de landelijke wet- en regelgeving. Deze wet- en regelgeving kan de ontwikkelingsmogelijkheden beïnvloeden maar de omgeving speelt hier ook een belangrijke rol in. Dit rapport is gericht op de toekomst van melkveebedrijven die klant zijn bij Kobra Accountants & Adviseurs.

In mei 2019 oordeelde de Raad van State dat het PAS niet voldoet. Op 18 december werd een 'stikstof-akkoord' bereikt. Van de boerenorganisaties mag dit nog geen akkoord genoemd worden maar het lijkt zeer aannemelijk dat dit het te voeren beleid zal gaan worden. In bijlage I staat 'Verslag afspraken kabinet – landbouwcollectief' weergegeven.

In dit verslag staat onder meer dat de ruimte tussen de vergunning en stalcapaciteit zal komen te vervallen, behalve als ondernemers al geïnvesteerd hebben in innovatieve stallen. Voor extern salderen geldt een afromingspercentage van 30% voor ammoniakrechten.

Er is geen sprake van extern salderen bij overname en voortzetting van het bedrijf op dezelfde locatie. Beweiden en bemesten wordt niet vergunning plichtig. Er wordt naar drie maatregelen gekeken als onderdeel van de aanpak van de stikstofproblematiek:

- Minder eiwit in het voer
- Meer beweiden
- Bemesting met toevoeging van water

Deze drie maatregelen worden niet gezien als een keuzemodel maar een belangrijk uitgangspunt is dat het voor een individuele ondernemer haalbare maatregelen moeten zijn.

De komende periode worden de afspraken verder uitgewerkt. Begin 2020 zal een uitgewerkt maatregelenpakket voor de landbouw klaar zijn.

In dit onderzoek wordt duidelijk wat de eventuele ontwikkelingsmogelijkheden zijn van melkveebedrijven in Nederland.

Kobra Accountants & Adviseurs staat voor het handelingsvraagstuk; “Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?”

1.3 Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt weergegeven wat er in de literatuur al bekend is. Voor het beantwoorden van de deelvragen wordt ter ondersteuning gebruik gemaakt van de bestaande literatuur. In de bibliografie wordt de volledig geraadpleegde literatuur weergegeven. Aan het eind van dit hoofdstuk wordt weergegeven wat er nog niet bekend is en waar dus nog onderzoek naar gedaan moet worden.

1.3.1 Monitor fosfaat- en stikstofexcretie in dierlijke mest derde kwartaal

De fosfaat- en stikstofexcretie is in de derde kwartaalrapportage gelijk aan die in de tweede kwartaalrapportage. Hierbij gaat het om een momentopname, waar zoveel mogelijk de meest recente gegevens worden gebruikt. Uit de gegevens blijkt dat de melkveehouderij net onder het stikstofplafond blijft. In het derde kwartaal daalde het aantal melkkoeien met 6.000 dieren naar 1.570.000 dieren. Hierbij ligt de gemiddelde melkproductie op 8.850 kg melk per jaar. De varkens- en pluimveehouderij blijven ook onder de sectorale plafonds maar nog niet alle gegevens van 2019, zoals de fosfor en stikstofgehalten in het ruwvoer, zijn bekend en meegenomen. De excretie in de categorie ‘overig’ is opnieuw gestegen. Dit komt voornamelijk door het hogere aantal vleeskalveren. De categorie ‘overige diersoorten’ bestaat uit een verzamelcategorie van slecht vergelijkbare diersoorten (vleesrunderen, kalveren, eenden, paarden, pony’s, geiten, schapen, pelsdieren en konijnen) en heeft geen apart plafond. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2019)

1.3.2 Grootschalige concentratie- en depositiekaarten Nederland

In 2018 zijn de gemeten ammoniak (NH_3) concentraties hoger dan in 2017. De grootste oorzaak hiervan is het extreem warme, zonnige en droge weer. Ten opzichte van voorgaande jaren is ook de uitstoot gestegen. Vooral de hoeveelheid ammoniak (NH_3), die neerslaat is belangrijk voor de effecten op Natura 2000 gebieden. Dit heet de depositie. In 2018 was de natte depositie lager maar de droge depositie was hoger. De totale ammoniak (NH_3) depositie in 2018 was ongeveer 10% hoger dan in 2017. De stikstofoxiden (NO_x) depositie daalde.

Per saldo was de gemiddelde totale stikstofdepositie in 2018 5% hoger dan in 2017. Naar verwachting zal de gemiddelde stikstof depositie, de komende jaren dalen. Dit komt vooral door de nationale en internationale afspraken over de reducties van de uitstoot van stikstofoxides (NO_x) en ammoniak (NH_3) in Nederland en de omliggende landen. (Hoogerbrugge, et al., 2019)

1.3.3 Hoe ver de stikstofdepositie en –emissie terug moet

Eigenlijk zou de stikstof depositie terug moeten naar de zogenoemde kritische depositiewaarden (KDW) maar deze waarde varieert per type natuur. Een bloemenrijk grasland of een ven kan bijvoorbeeld minder stikstof verdragen dan een bos. De landelijke gemiddelde stikstofdepositie per hectare per jaar is ongeveer 1.500 mol stikstof. Dit komt neer op ongeveer 21 kg stikstof. De kritische depositiewaarden (KDW) variëren ongeveer van vijf tot 25 kg stikstof. In de meeste gevallen is de variatie tussen tien en 20 kg stikstof. Een groot deel van de natuur zou redelijk rond de kritische depositiewaarde (KDW) liggen wanneer de gemiddelde depositiewaarde ongeveer 14 kg stikstof of 1.000 mol stikstof per hectare per jaar zou zijn. Deze reductie van 1.500 naar 1.000 mol stikstof lijkt een reëel streven maar dit is moeilijk haalbaar. De reden hiervoor is dat de nationale bijdrage aan de stikstof depositie op Natura 2000 gebieden maar 60% is. Hiervan is 40% afkomstig uit de veehouderij en 20% vanuit het verkeer, industrie en consumenten. De overige 40% is afkomstig uit het buitenland. De depositie zal niet lager dan gemiddeld acht kg stikstof kunnen komen als in het buitenland niet verder gereduceerd wordt. Het is dus bijna onmogelijk om overal de kritische depositiewaarde (KDW) te halen.

Zelfs bij een doelstelling van gemiddeld 14 kg stikstof is er maar ruimte voor zes kg stikstof vanuit Nederland en moet dus gedacht worden aan een reductie van ruim 50% (van 12 naar zes kg stikstof). Dit is omgerekend een emissiereductie van 5% per jaar, als dit het doel voor 2030 zou zijn. (Wageningen University & Research, sd)

1.3.4 Beste aanpak stikstofproblematiek

Om de kritische depositiewaarden (KDW) te halen is het reduceren van de ammoniakemissie (NH_3) het meest effectief maar stikstofoxide (NO_x) emissie leiden tot grotere gezondheidseffecten. Emissiereducties in alle sectoren zijn dus van belang om de depositie richting 1.000 mol stikstof te brengen. Zoals eerder vermeld is 40% van de depositie afkomstig uit de veehouderij. Ongeveer 65% hiervan is afkomstig uit de rundveehouderij, 20% uit de varkenshouderij en 10% uit de pluimveehouderij. Als het aantal varkens en kippen zou worden gehalveerd, neemt de depositie slechts met ongeveer 5% af. Een halvering van de emissies in de veehouderij zal tot een reductie van ongeveer 25% leiden en bij het verkeer en de industrie zal dat 10% zijn. (Wageningen University & Research, sd)

1.3.5 Opties stikstof emissies structureel reduceren in de veehouderij

Uit onderzoek dat WUR samen met melkveehouders heeft uitgevoerd, blijkt dat een aanzienlijke reductie van de ammoniakemissie mogelijk is, zonder zeer grote financiële consequenties. De oplossingen voor zo'n reductie zijn al beschikbaar: (Wageningen University & Research, sd)

- Sproeien met water leidt tot een flinke (tot wel 35%) afname van stalemissie
- Met nieuwe stalsystemen waarbij geen drijfmest ontstaat, kan de emissie aanzienlijk omlaag worden gebracht
- In stallen kunnen andere typen vloeren en afzuiging voor minder uitstoot van ammoniak zorgen
- In het veld blijkt het verdunnen van mest met water een forse reductie op te leveren
- Koeien langer in de wei laten lopen zorgt voor minder stal- en minder veldemissies
- Op het juiste moment (bij een lagere temperatuur en lagere windsnelheid) mest uitrijden leidt tot fors minder emissie

1.3.6 stikstofuitstoot in de veehouderij halveren

Een halvering van het aantal koeien, varkens en kippen leidt tot een halvering van de uitstoot van schadelijke stikstofverbindingen, zoals ammoniak. Zoals eerder vermeld draagt de melkveehouderij voor ongeveer 60% bij aan het stikstofprobleem, de varkenshouderij voor 20% en de pluimveehouderij voor 10%. Varkens en kippen worden gehuisvest in dichte stallen met luchtwassers en een aangepaste stalinrichting die de ammoniakvorming vermindert. Om deze reden zijn de ammoniakemissies in de varken- en pluimveehouderij de afgelopen dertig jaar fors gedaald. Voor de melkveehouderij zou dezelfde oplossing kunnen werken als bij de varken- en pluimveehouderij heeft gewerkt: dichte stallen. Melkvee wordt graag gezien in open stallen dus dit zal niet snel gebeuren. Melkveeouders kunnen de ammoniakuitstoot uit stallen met ruim 80% reduceren door mest te scheiden en af te voeren, het verdunnen van mest met water, het aanzuren of koelen van mest en het verkleinen van het mestoppervlak. Door minder stikstof in het veevoer wordt de hoeveelheid stikstof in de mest en daarmee de uitstoot van ammoniak verminderd. Minder veevoer importeren betekent echter wel dat dan minder vee gehouden kan worden in Nederland, tenzij de melkproductie op peil gehouden kan worden met minder stikstof in het voer. Ook zal dit niet genoeg stikstofbeperking opleveren om aan de doelstellingen te voldoen. (Sikkema, 2019)

1.3.7 Ammoniakemissie en –depositie in en rondom de Natura 2000 gebieden

Gemiddeld is de stikstof depositie op de Gelderse Natura 2000 gebieden 2.357 mol stikstof per hectare per jaar (peiljaar 2006). Hiervan is 60% afkomstig van de achtergronddepositie. Deze achtergronddepositie bestaat uit de ammoniak (NH_3) depositie van de bronnen buiten de tien kilometer zone rondom de natuurgebieden, alle niet landbouwbronnen en alle stikstofoxide (NO_x) bronnen binnen en buiten Gelderland. Het overgebleven deel (40%) is een gevolg van de ammoniak (NH_3) emissie vanuit de landbouw binnen de tien kilometer zone rondom de Natura 2000 gebieden en beschermde natuurmonumenten. (Gies, Kros, Smidt, & Voogd, 2009)

De helft van de totale ammoniak (NH_3) depositie vanuit de tien kilometer zone is afkomstig van stal- en opslagemissie van intensieve veehouderijbedrijven, 17% komt van stal- en opslagemissies van grondgebonden landbouw en 33% komt van aanwending- en beweidingsemisies. Deze verdeling kan per gebied sterk verschillen, net als het relatieve aandeel van de verschillende zones binnen de tien kilometer rondom het gebied. Dit is vooral afhankelijk van de grootte van het natuurgebied, de dichtheid bij ligging en de omvang van de emissiebronnen die voorkomen in de tien kilometer zone.

De depositie vanuit de dichtstbijzijnde zones is het grootst bij relatief kleine gebieden met veel emissiebronnen (bedrijven) in de directe omgeving zoals het Binnenveld en Korenburgerveen. (Gies, Kros, Smidt, & Voogd, 2009)

De meeste bedrijven met maximale individuele belastingen van meer dan 100 mol stikstof per hectare per jaar op de rand van de Natura 2000 gebieden liggen binnen de één kilometer zone rondom het Natura 2000 gebied. De maximale belastingen kunnen daarbij oplopen tot meer dan 2.000 mol stikstof per hectare per jaar. Deze bedrijven liggen dan ook in de gebieden met de meeste intensieve veehouderijbedrijven zoals de Gelderse Vallei en Agrarische Enclave. Ook rondom de IJssel uiterwaarden liggen absoluut gezien veel bedrijven met hoge belastingen. (Gies, Kros, Smidt, & Voogd, 2009)

1.3.8 De kosten van de ammoniakemissie voor boeren in de buurt van Natura 2000 gebieden

De huidige bescherming heeft er niet voldoende voor gezorgd om de achteruitgang van de Natura 2000 gebieden in Nederland te stoppen. De ammoniak (NH_3) emissie is significant gereduceerd maar het startpunt was relatief hoog dus de emissie is nog steeds vrij hoog. (Jacobsen, Latacz-Lohmann, Luesink, Michels, & Stahl, 2019)

Voor bedrijven die willen uitbreiden, binnen een straal van 400 meter van een Natura 2000 gebied, is het verplicht om grote reductie in ammoniak (NH_3) emissies te bereiken. Dit betekent dat in de meeste gevallen de uitbreidingen niet op deze locatie uitgevoerd kunnen worden maar misschien wel op een locatie die verder van een Natura 2000 gebied is gelegen. Bij een afstand van 2.000 meter van een Natura 2000 gebied, stelt Nederland strengere eisen dan Duitsland en Denemarken. (Jacobsen, Latacz-Lohmann, Luesink, Michels, & Stahl, 2019)

De kosten voor de reductie van ammoniakemissie variëren van 0 tot 30.000 euro per jaar wanneer het bedrijf is gelegen binnen 400 meter van een Natura 2000 gebied. Van deze kosten zijn 70 tot 130 euro per melkkoe. Op 2.000 meter afstand van een Natura 2000 gebied zijn de extra kosten vaak nihil maar in Nederland kunnen de kosten oplopen tot 20.000 euro per jaar. Het is aannemelijk dat de toekomstige wijzigingen in het beleid, hogere kosten met zich mee zullen brengen. (Jacobsen, Latacz-Lohmann, Luesink, Michels, & Stahl, 2019)

In Nederland zijn grote stappen gezet om de ammoniak (NH_3) emissies te verminderen, zoals dichte stallen en luchtwassers maar de depositie was in het begin relatief hoog. Verdere reducties lijken nodig om de natuur te beschermen en om grensoverschrijdende emissies te voorkomen. Met deze aanpak is het belangrijk dat de technologie het gewenste effect heeft op de emissies. (Jacobsen, Latacz-Lohmann, Luesink, Michels, & Stahl, 2019)

1.3.9 Efficiëntie van agrarische maatregelen om de stikstof depositie te reduceren

Voor dit onderzoek is de provincie Overijssel gebruikt. Het onderzoek toont aan dat in 2006 maar 35% van de stikstof depositie in een Natura 2000 gebied wordt veroorzaakt door ammoniak (NH_3) emissie van de agrarische sector. Relatief gezien is de meest goedkope maatregel, de emissiearme toepassing, opgevolgd door maatregelen om het eiwit in veevoer te verminderen. Het verplaatsen van bedrijven buiten de Natura 2000 gebieden is juist een erg dure maatregel. De geëvalueerde maatregelen zijn niet effectief genoeg om de overschrijding van de kritieke stikstof depositie in meer dan 90% van de Natura 2000 gebieden in Overijssel te reduceren, wanneer dit alleen in de provincie Overijssel wordt toegepast. Dit kan alleen bereikt worden met ondersteuning van nationale en internationale emissiereducties. (Kros, Gies, Voogd, & Vries, 2013)

1.3.10 Is er nog leven mogelijk voor melkveebedrijven in de stikstof discussie

Het vraagstuk gaat over of er ondanks de stikstof discussie nog leven mogelijk is voor melkveebedrijven rondom Natura 2000 gebieden. Moet hiervoor geïnvesteerd worden, is er nog verschil in de afstand van een bedrijf tot een Natura 2000 gebied, hoe kijken ondernemers naar dit probleem, hoe kijkt Staatsbosbeheer tegen dit probleem aan en hoe zal het de financiële toekomst eruit gaan zien voor melkveebedrijven. Blijft het nog steeds rendabel na de invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?

Dit onderzoek richt zich op de vraag of er nog leven mogelijk is voor melkveebedrijven na de invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Het gevolg van deze wet- en regelgeving is doormiddel van literatuur niet te beantwoorden, hier ligt de knowledge gap van het onderwerp.

1.4 Hoofd- en deelvragen

Hoofdvraag:

Is er nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?

Om de hierboven genoemde hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn er drie deelvragen geformuleerd.

Deelvragen:

1. Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?
2. Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?
3. Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?

1.4.1 Afbakening

Dit onderzoek richt zich op de melkveebedrijven in Nederland. Specifiek worden de mogelijkheden getoetst en eventuele adviezen gericht op melkveebedrijven, die klant zijn van Kobra Accountants & Adviseurs. De specificatie op deze groep melkveebedrijven, moet bijdragen aan diepgang in het onderwerp. Voor deelvraag drie worden alleen gangbare melkveebedrijven gebruikt. Bij deelvraag één zal een enquête verspreid worden onder klanten van Kobra Accountants & Adviseurs maar er zal ook een enquête verspreid worden via sociale media. Er zal een specifieke vraag gesteld worden of het gaat om een biologisch bedrijf om zo, wanneer nodig hier op te kunnen selecteren.

1.5 Doelstelling

De Nederlandse melkveehouderij leeft in onzekerheid. Op het moment van schrijven is nog steeds veel onduidelijkheid omtrent de stikstofimpasse. Er is bijvoorbeeld nog niet duidelijk hoe de wet- en regelgeving ingevuld gaat worden en dus ook niet wat hier de gevolgen van zullen zijn. In dit onderzoek wordt 'Verslag afspraken kabinet – landbouwcollectief' gebruikt als uitgangspunt voor de wet- en regelgeving. Van hieruit zullen dus de gevolgen in kaart worden gebracht.

Door het uitvoeren van dit onderzoek wordt in kaart gebracht hoe melkveehouders denken over de toekomst van hun bedrijf met de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Hier wordt ook gekeken of er verschillende meningen zijn bij verschillende afstanden, van melkveebedrijf tot Natura 2000 gebied. Ook wordt gekeken hoe Staatsbosbeheer tegen de toekomst van melkveebedrijven aankijkt. Werken zij samen met melkveehouders en zijn zij bereid om samen te werken? Tot slot wordt gekeken naar de financiële toekomst van melkveebedrijven. Welke aanpassingen moeten er gedaan worden en wat zijn de kosten hiervan?

Het rapport wordt opgeleverd aan Kobra Accountants & Adviseurs. Ontwikkelingsmogelijkheden en adviesrichtingen worden door Kobra Accountants & Adviseurs gebruikt voor specifiek bedrijfsadvies.

Hoofdstuk 2 Aanpak

In dit hoofdstuk staat weergegeven hoe het onderzoek uitgevoerd is. Per deelvraag staat omschreven welke aanpak toegepast is en hoe betrouwbaar de resultaten zijn. Ook staat beschreven hoe de resultaten zijn verzameld en verwerkt in het rapport.

1. Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?

Deze deelvraag geeft antwoord op de vraag hoe melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf denken, na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Dit onderzoek is kwalitatief uitgevoerd en de resultaten zijn beschrijvend weergegeven in het rapport. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een enquête uitgezet. De enquêtevragen staan weergegeven in bijlage II.

Bij deze deelvraag is ook gekeken of er verschillend is geantwoord als bedrijven op een bepaalde afstand van Natura 2000 gebieden zijn gelegen. Zo zijn er vier categorieën ingedeeld: tot drie kilometer afstand, drie tot vijf kilometer afstand, vijf tot tien kilometer afstand en meer dan tien kilometer afstand.

De enquête is onder klanten van Kobra Accountants & Adviseurs en onder leden van AJK Tubbergen verspreid per mail. Ook is de enquête via sociale media verspreid. Er zijn zowel open als gesloten vragen gesteld. De eerste vraag, die gesteld is, was of de respondent een melkveebedrijf heeft. Deze vraag is gesteld om de betrouwbaarheid te verhogen. Van de gesloten vragen is een SPSS-bestand gemaakt waarmee met de Chikwadraattoets getest kon worden, hoe betrouwbaar de resultaten zijn. In tabel 1 staat weergegeven naar welke variabelen is gekeken.

Tabel 1 Variabelen

Variabele	Variabele
Categorie	Leeftijd
Categorie	Bedrijfsopvolging
Categorie	Omvang
Categorie	Problemen/belemmeringen
Categorie	Samenwerking
Categorie	Interesse samenwerking
Categorie	Vorm samenwerking
Categorie	Mening over stikstofprobleem
Categorie	Is het probleem op te lossen?
Categorie	Op welke manier probleem oplossen
Categorie	Bedrijfsverplaatsing
Omvang	Bedrijfsopvolging

2. Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?

Deze deelvraag geeft antwoord op de vraag hoe Staatsbosbeheer denkt over de toekomst van melkveebedrijven rondom Natura 2000 gebieden, na de invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Dit onderzoek is kwalitatief uitgevoerd en de resultaten staan beschrijvend weergegeven in het rapport. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een interview afgenomen met Staatsbosbeheer. De interviewvragen staan weergegeven in bijlage III.

Staatsbosbeheer zet zich in om de Natura 2000 gebieden in Nederland te onderhouden. Deze partij heeft andere belangen dan melkveehouders. Dit interview draagt bij aan de kennis rondom het maken van verbindingen. Dit onderzoek richt zich erop of een samenwerking ertoe kan leiden dat er een win-win situatie ontstaat voor zowel het Natura 2000 gebied als melkveehouders. De verzamelde gegevens zijn betrouwbaar omdat Staatsbosbeheer een landelijke organisatie is met dezelfde belangen door het hele land.

3. Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?

Bij deze deelvraag is gekeken naar de winst- en verliesrekening van drie bedrijven per categorie dus in totaal zijn 12 bedrijven onderzocht. Er is een gemiddelde berekend van de verschillende categorieën: tot drie kilometer afstand van een Natura 2000 gebied, drie tot vijf kilometer afstand van een Natura 2000 gebied, vijf tot tien kilometer afstand van een Natura 2000 gebied en meer dan tien kilometer afstand van een Natura 2000 gebied. Met dit gemiddelde zijn de kosten voor de wet- en regelgeving berekend. Per bedrijf zijn de gegevens verzameld van de jaren 2016, 2017 en 2018, waaruit een gemiddelde is berekend. Dit gemiddelde is, binnen de categorie, met twee andere bedrijven vergeleken, waar dan ook weer een gemiddelde uit is berekend. Hiermee zijn de extreme uitschieters eruit gefilterd.

Dit onderzoek is kwantitatief uitgevoerd. De gegevens zijn verzameld door middel van het klantenbestand van Kobra Accountants & Adviseurs. De gegevens zijn in Excel verwerkt waarmee vervolgens berekeningen en grafieken gemaakt konden worden.

De verzamelde gegevens zijn betrouwbaar omdat ze zijn samengesteld door Kobra Accountants & Adviseurs. Dit bedrijf stelt de jaarrekening samen op basis van de aangeleverde gegevens. De administratie is middels de bankafschriften ingeboekt.

Hoofdstuk 3 Resultaten

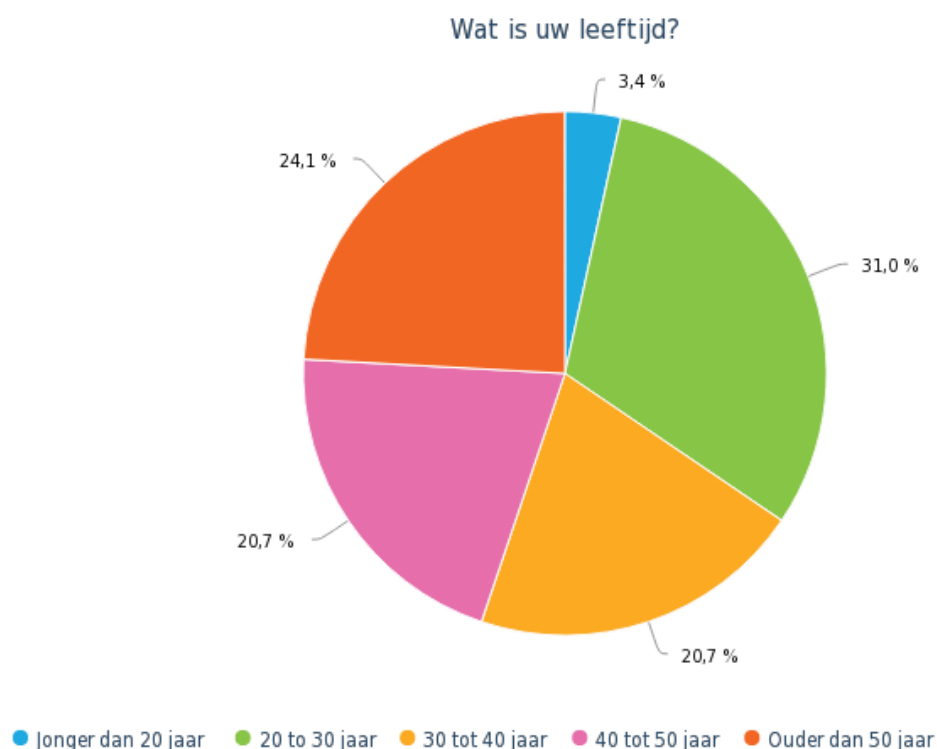
In dit hoofdstuk zijn de resultaten van het onderzoek per deelvraag beschreven. De gegevens zijn verzameld doormiddel van een afgenomen enquête, een interview en door financieel onderzoek te doen. In dit hoofdstuk worden enkel de resultaten weergegeven. Discussie, conclusies en aanbevelingen volgen later in het rapport.

3.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?

Door de uitspraak van de Raad van State dat het PAS niet voldoet, zit Nederland op slot. Vanaf dat moment wezen alle sectoren naar elkaar, als veroorzaker van het probleem en om oplossingen hiervoor aan te dragen. Er was er veel onduidelijkheid. Ook zijn er onder melkveehouders veel verschillende meningen. Om deze meningen in kaart te brengen, is een enquête uitgezet onder 110 klanten van Kobra Accountants & Adviseurs, 60 leden van AJK Tubbergen en de enquête is bovendien verspreid via sociale media. De enquête is in totaal door 59 respondenten ingevuld. Hiervan zijn twee respondenten uit de resultaten gefilterd omdat zij hebben aangegeven dat ze geen melkveehouder zijn. Van Kobra Accountants & Adviseurs hebben 40 klanten de enquête ingevuld. Van AJK Tubbergen waren dit er vier en via sociale media hebben 13 respondenten de enquête ingevuld.

In deze paragraaf worden eerst de resultaten van de enquête, per vraag weergegeven. Daarna wordt gekeken of er verbanden zijn te vinden in de antwoorden. Twee van de respondenten gaven aan dat zij geen melkveehouder zijn dus deze antwoorden zijn uit de enquête gefilterd. Er is voor gekozen om de resultaten anoniem in het rapport te verwerken dus de vraag naar de naam van de respondent wordt niet weergegeven. Alle respondenten gaven aan een gangbaar melkveebedrijf te hebben dus de resultaten van deze vraag worden verder niet weergegeven.

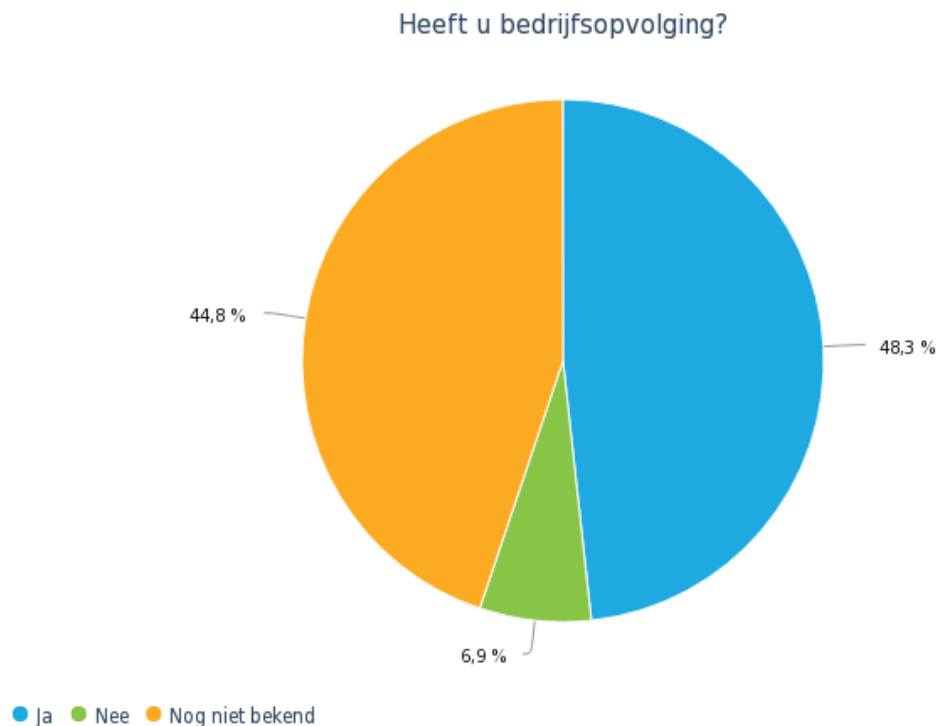
In figuur 2 staat de leeftijd van de respondenten in percentages weergegeven.

Figuur 2 Leeftijd respondenten

Uit figuur 2 blijkt dat 31% van de respondenten tussen de 20 en 30 jaar oud zijn. 3,4% van de respondenten zijn jonger dan 20 jaar. De spreiding van de antwoorden is goed waardoor alle leeftijdscategorieën in dit onderzoek kunnen worden meegenomen.

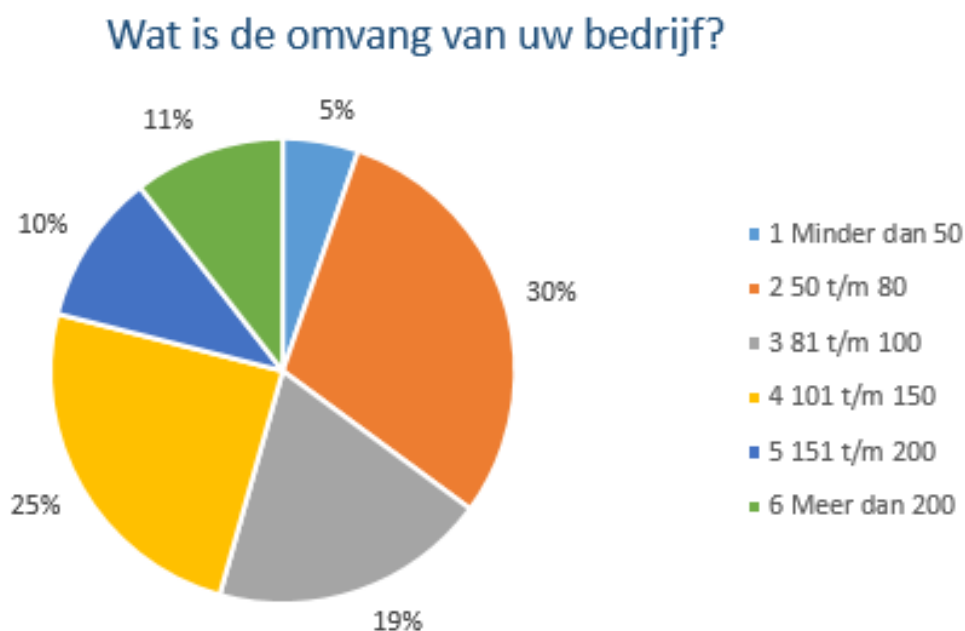
In figuur 3 staat weergegeven hoeveel procent van de respondenten bedrijfsopvolging heeft.

Figuur 3 Bedrijfsopvolging

Uit figuur 3 blijkt dat 48,3% van de respondenten wel bedrijfsopvolging heeft. 6,9% van de respondenten heeft aangegeven dat er geen bedrijfsopvolging is en 44,8% van de respondenten geeft aan dat het nog niet bekend is. De betekenis van dit antwoord is onduidelijk omdat dit kan betekenen dat de respondent jonge kinderen heeft maar het kan ook betekenen dat de respondent zelf de bedrijfsopvolger is.

In figuur 4 staat de bedrijfsomvang in aantal melkkoeien van de respondenten in percentages weergegeven.

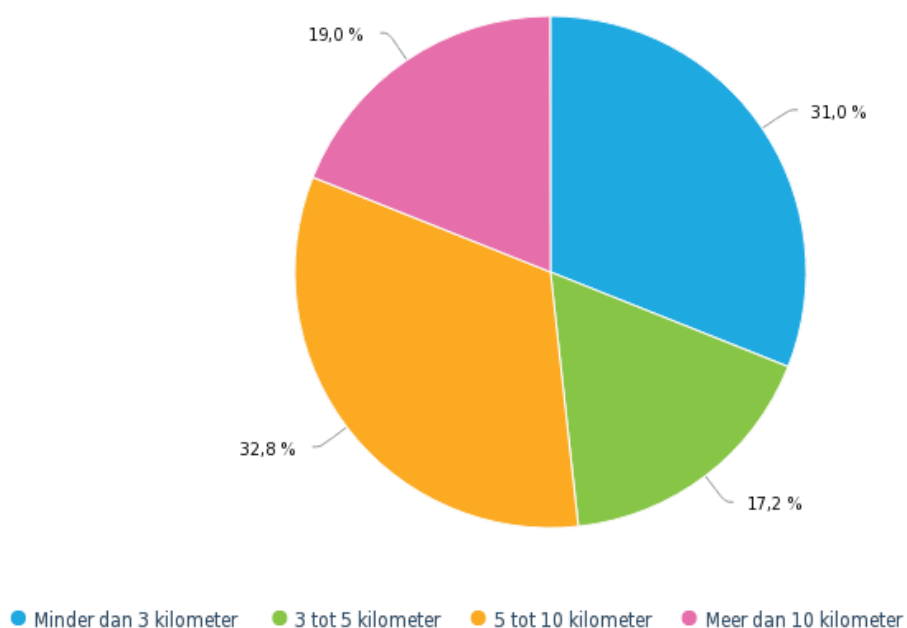

Figuur 4 Bedrijfsomvang

Uit figuur 4 blijkt dat 30% van de respondenten een bedrijfsomvang van 50 tot 80 melkkoeien heeft. 5% van de respondenten geeft aan een bedrijfsomvang van minder dan 50 melkkoeien te hebben.

In figuur 5 staat in percentages weergegeven hoe dicht de respondenten bij Natura 2000 gebieden zijn gelegen.

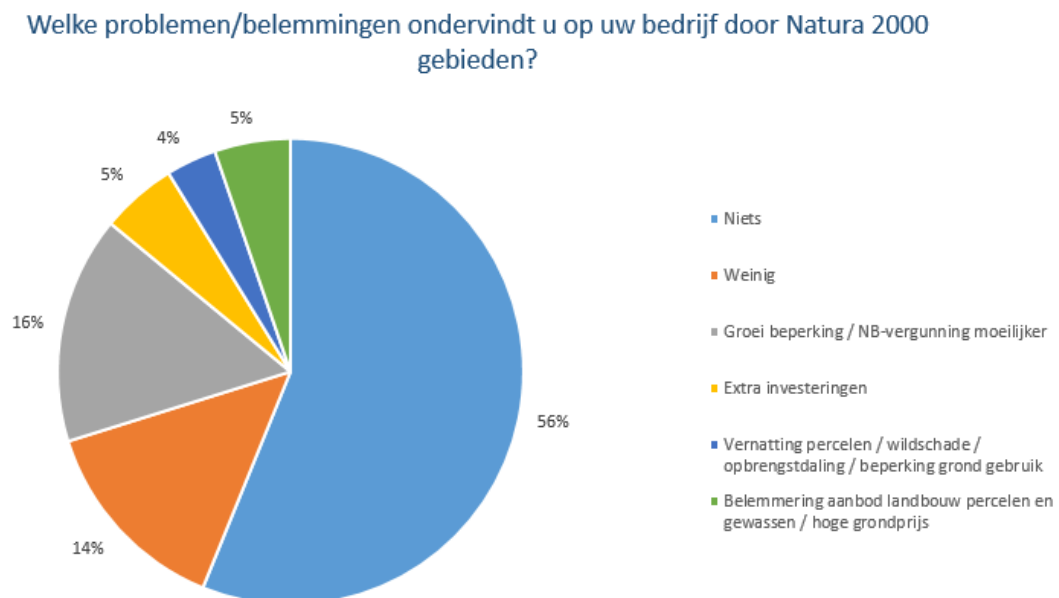
Wat is de afstand van uw bedrijf tot het dichtstbijzijnde Natura 2000 gebied?

Figuur 5 Afstand tot Natura 2000 gebieden

Uit figuur 5 blijkt dat 32,8% van de respondenten vijf tot tien kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen. 17,2% van de respondenten zijn drie tot vijf kilometer van een Natura 2000 gebied gelegen.

In figuur 6 staat weergegeven welke problemen en/of belemmeringen de respondenten ondervinden op het bedrijf door Natura 2000 gebieden.

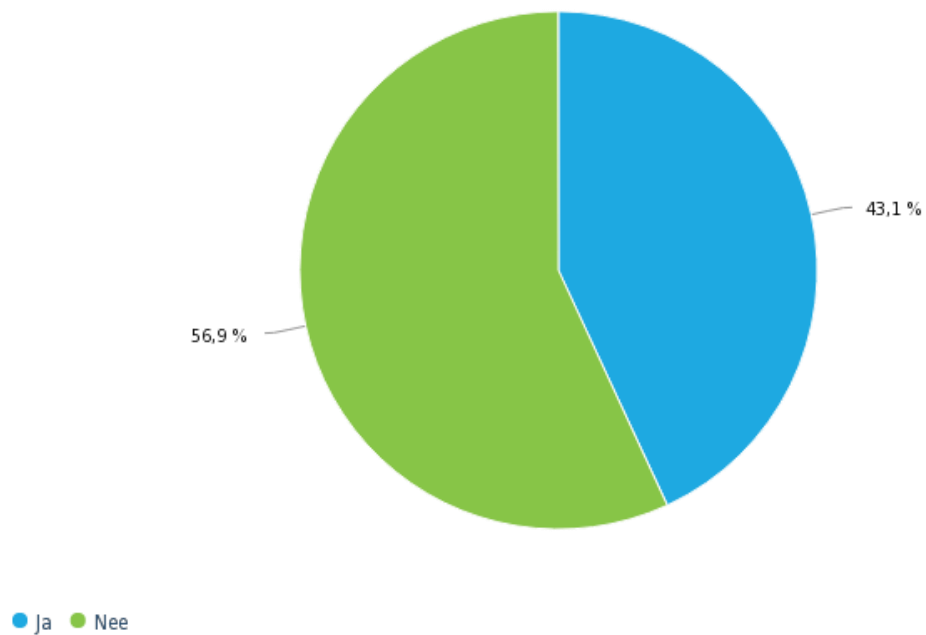

Figuur 6 Problemen/belemmingen Natura 2000

Uit figuur 6 blijkt dat 56% van de respondenten geen problemen of belemmeringen ondervinden van de Natura 2000 gebieden. Ook geeft 14% van de respondenten aan weinig problemen of belemmeringen te ondervinden.

In figuur 7 staat weergegeven of de respondenten met natuurbeherende organisaties samenwerken.

Werkt u samen met natuur beherende organisaties?

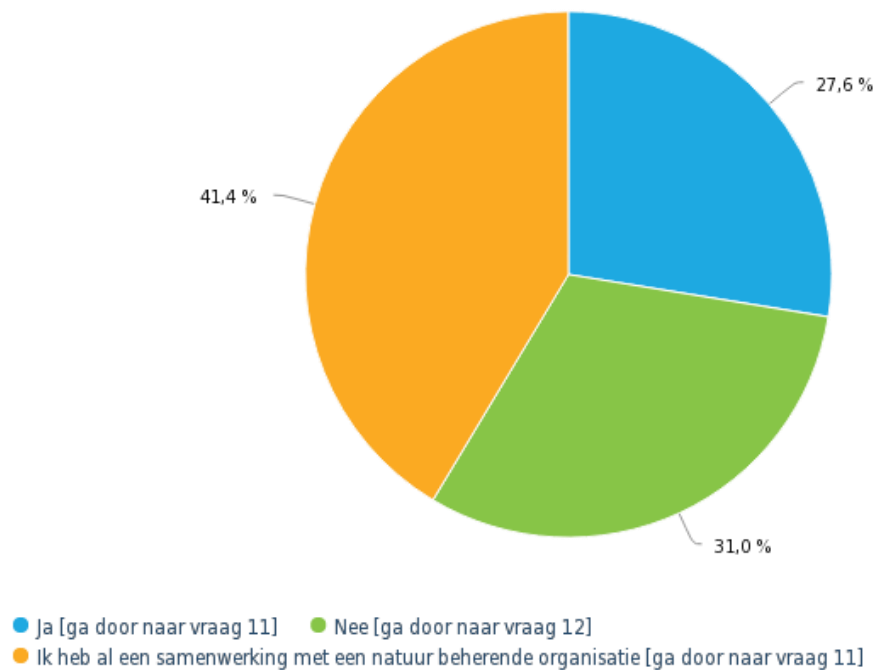

Figuur 7 Samenwerking natuurbeherende organisaties

Uit figuur 7 blijkt dat 56,9% van de respondenten niet samenwerkt met natuurbeherende organisaties en 43,1% werkt wel samen met natuurbeherende organisaties.

In figuur 8 staat weergegeven of de respondenten interesse hebben om samen te werken met natuurbeherende organisaties.

Heeft u interesse om samen te werken met natuur beherende organisaties?

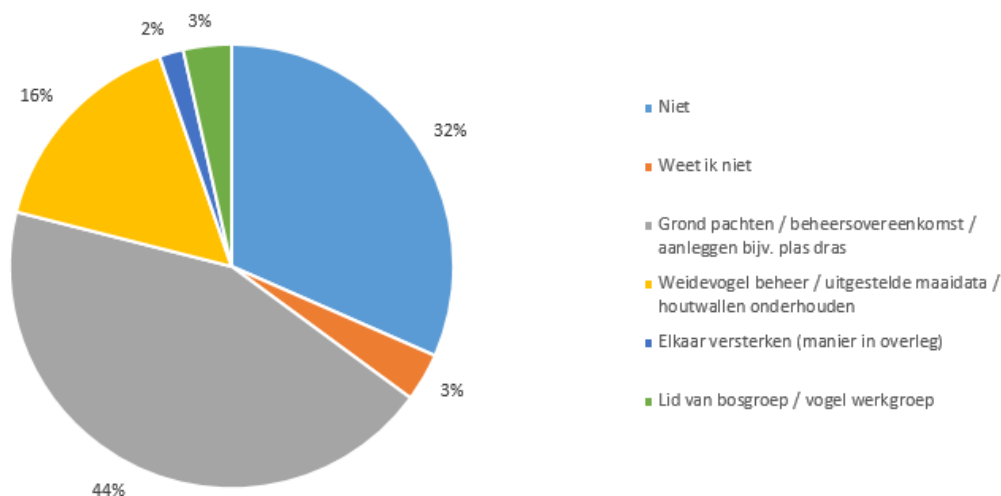

Figuur 8 Interesse samenwerking

Uit figuur 8 blijkt dat 31% van de respondenten geen interesse heeft om samen te werken met natuurbeherende organisaties. 69% van de respondenten geeft aan al een samenwerking met natuurbeherende organisaties te hebben of hebben hier wel interesse in. Het percentage respondenten dat aangeeft al een samenwerking te hebben, valt bij deze vraag lager uit doordat een aantal respondenten hier met 'ja' heeft geantwoord in plaats van 'ik heb al een samenwerking met een natuur beherende organisatie'.

In figuur 9 staat weergegeven in welke vorm de respondenten een samenwerking met natuurbeherende organisaties zien zitten.

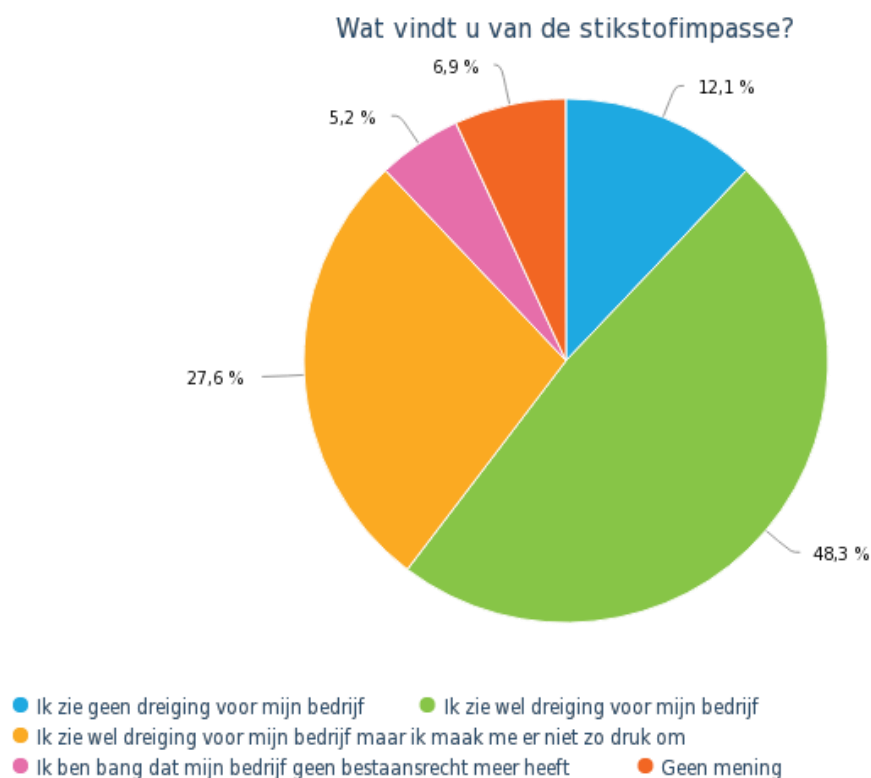
In welke vorm zou u een (verdere) samenwerking met natuur beherende organisaties zien zitten?

Figuur 9 Vorm samenwerking natuurbeherende organisaties

Uit figuur 9 blijkt dat 44% van de respondenten een vorm als grond pachten, beheersovereenkomst of het aanleggen van bijvoorbeeld een plas dras wel zien zitten.

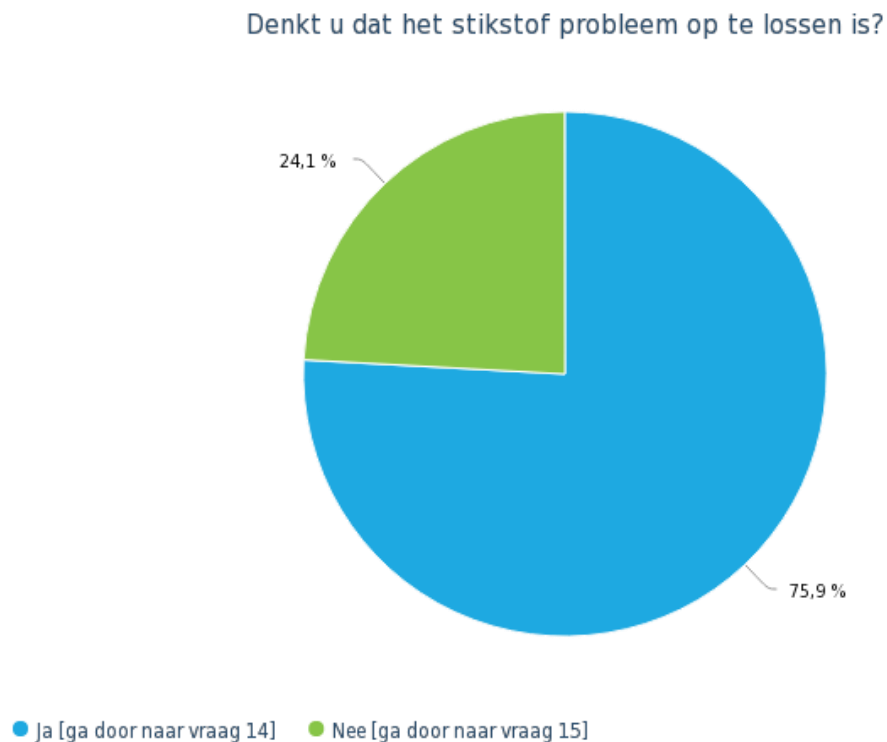
In figuur 10 staat weergegeven wat de respondenten van de stikstofimpasse vinden.

Figuur 10 Mening stikstofimpasse

Uit figuur 10 blijkt dat 48,3% van de respondenten wel dreiging ziet voor het bedrijf. 5,2% van de respondenten is bang dat het bedrijf geen bestaansrecht meer heeft.

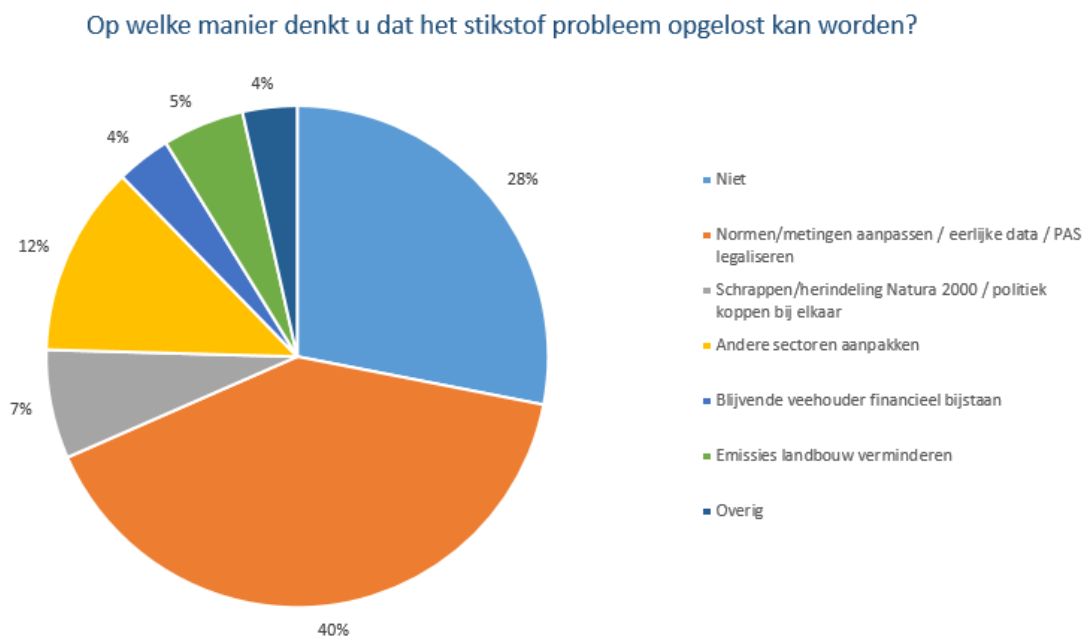
In figuur 11 staat weergegeven of de respondent denkt dat het stikstof probleem op te lossen is.

Figuur 11 Stikstof probleem oplossen

Uit figuur 11 blijkt dat 75,9% van de respondenten denkt dat het stikstof probleem op te lossen is. 24,1% van de respondenten denkt dat het stikstof probleem niet op te lossen is.

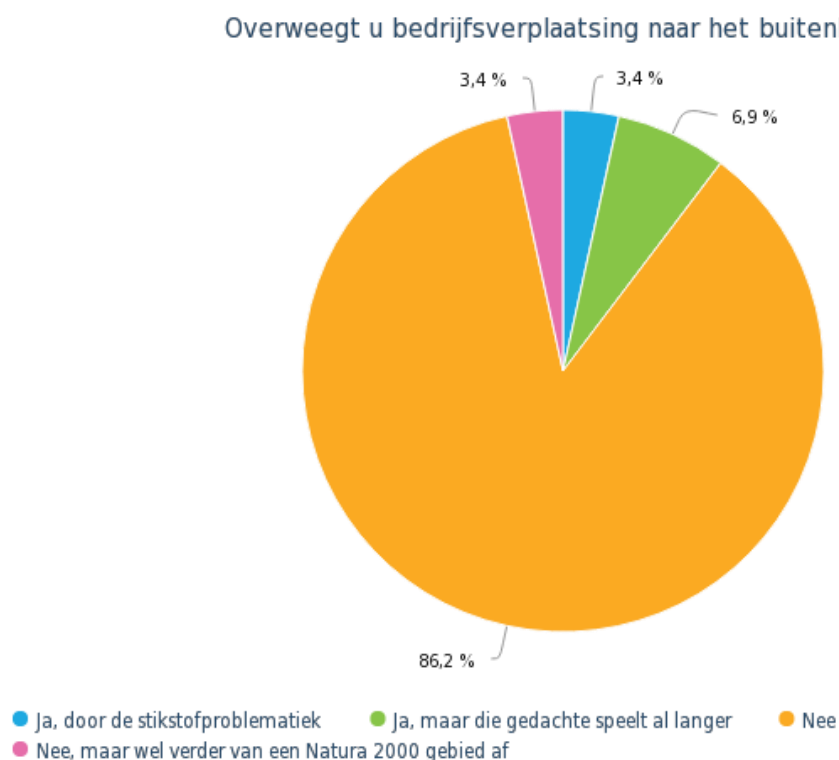
In figuur 12 staat weergegeven op welke manier de respondenten denken dat het stikstof probleem opgelost kan worden.

Figuur 12 Manier stikstof probleem oplossen

Uit figuur 12 blijkt dat 40% van de respondenten denkt dat het stikstof probleem opgelost kan worden als de normen of metingen aangepast worden, als er eerlijke data worden verzameld of als het PAS gelegaliseerd wordt. Onder overig werden antwoorden gegeven als: 'een duidelijk signaal afgeven' en 'kijken naar goede kringloopwijzers, veel bedrijven doen het al goed'.

In figuur 13 staat weergegeven of de respondenten bedrijfsverplaatsing naar het buitenland overwegen.

Figuur 13 Bedrijfsverplaatsing

Uit figuur 13 blijkt dat 3,4% van de respondenten geen bedrijfsverplaatsing naar het buitenland overweegt maar wel verder van een Natura 2000 gebied af, 3,4% van de respondenten overweegt bedrijfsverplaatsing naar het buitenland door de stikstofproblematiek, 6,9% van de respondenten overweegt bedrijfsverplaatsing naar het buitenland maar die gedachte speelt al langer en 86,2% van de respondenten overweegt geen bedrijfsverplaatsing.

In tabel 2 staan de belangrijkste resultaten per categorie weergegeven.

Tabel 2 Belangrijkste resultaten per categorie

Enquêtevraag	Categorie 1	Categorie 2	Categorie 3	Categorie 4
Geen problemen/belemmeringen	50%	67%	47%	73%
Weinig problemen/belemmeringen	17%	0%	21%	9%
Groei beperking/NB-vergunning moeilijk	11%	22%	16%	18%
Extra investeringen	0%	11%	11%	0%
Vernatting percelen	11%	0%	0%	0%
Wildschade				
Opbrengstdaling				
Beperking grond gebruik				
Belemmering aanbod landbouw percelen en gewassen	11%	0%	5%	0%
Hoge grondprijs				
Heeft samenwerking	56%	11%	53%	27%
Geen interesse samenwerking	28%	33%	32%	36%
Denkt dat stikstof probleem opgelost kan worden	94%	78%	68%	55%
Overweegt GEEN bedrijfsverplaatsing	78%	89%	90%	91%
Bedrijfsverplaatsing om afstand tot Natura 2000 gebied te vergroten	11%	0%	0%	0%

Uit tabel 2 blijkt in de regel (categorie 2 is een uitzondering) dat hoe verder het bedrijf van een Natura 2000 gebied is gelegen, hoe minder problemen of belemmeringen er worden ervaren. Opvallend is dat categorie 1 het minst aangeeft dat zij groei beperking ervaren en dat NB-vergunning verkrijgen moeilijker is. In de andere categorieën wordt dit dus meer als een probleem ervaren. Bij categorie 2 en categorie 3 geven 11% van de respondenten aan dat zij extra investeringen moeten doen als gevolg van Natura 2000. Als voorbeeld wordt hier een luchtwasser genoemd. Bij categorie 1 geeft 11% van de respondenten aan problemen te ondervinden als vernatting percelen, wildschade, opbrengstdaling, beperking grond gebruik. Bij de andere categorieën worden deze problemen niet ervaren. Bij categorie 1 geeft ook 11% van de respondenten aan problemen te ondervinden als belemmering aanbod landbouw percelen en gewassen en hoge grondprijs. Bij categorie 3 wordt dit door 5% van de respondenten aangegeven en bij de andere categorieën wordt dit niet als een probleem ondervonden. Bij categorie 1 wordt het vaakst aangegeven dat respondenten een samenwerking hebben met natuurbeherende organisaties en bij categorie 4 wordt het vaakst aangegeven dat respondenten geen interesse hebben in een samenwerking met natuurbeherende organisaties. Hoe dichterbij de respondent bij een Natura 2000 gebied is gelegen, hoe vaker de respondent denkt dat het stikstof probleem wel op te lossen is. Ook denken respondenten die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, vaker aan bedrijfsverplaatsing en de reden hiervoor is om verder gelegen te zijn van een Natura 2000 gebied.

In tabel 3 staat weergegeven of er tussen de variabelen een significant verband bestaat.

Tabel 3 Significant verband variabelen

Variabele	Variabele	Significant verband
Categorie	Leeftijd	Nee
Categorie	Bedrijfsopvolging	Nee
Categorie	Omvang	Nee
Categorie	Problemen/belemmeringen	Nee
Categorie	Samenwerking	Nee
Categorie	Interesse samenwerking	Nee
Categorie	Vorm samenwerking	Nee
Categorie	Mening over stikstofprobleem	Nee
Categorie	Is het probleem op te lossen?	Nee
Categorie	Op welke manier probleem oplossen	Nee
Categorie	Bedrijfsverplaatsing	Nee
Omvang	Bedrijfsopvolging	Nee

Zoals in tabel 3 staat weergegeven, bestaan er geen significante verbanden tussen de variabelen.

3.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?

Om duidelijkheid te kunnen creëren is het van belang om alle kanten van het probleem te belichten. Om deze reden is gekozen om een interview te houden met de heer Buunen. De heer Buunen is boswachter bij Staatsbosbeheer. Dit is de terrein beherende organisatie van Noordoost Twente.

In deze paragraaf worden de resultaten van het interview beschrijvend weergegeven.

De heer Buunen beheert namens Staatsbosbeheer alle Natura 2000 gebieden in Noordoost Twente, die eigendom zijn van Staatsbosbeheer. De meest bekende gebieden in deze regio zijn Springendal, het Lutterzand, Engbertsdijkvenen en het Haaksbergerveen. Rond deze natuurgebieden zijn relatief veel melkveebedrijven gelegen. De heer Buunen praat hierbij over tientallen, misschien wel honderdtallen. Deze bedrijven liggen op verschillende afstanden van de Natura 2000 gebieden. Zo zijn er bedrijven die binnen een straal van drie of vijf kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen maar er zijn ook een aantal bedrijven die 500 meter van een Natura 2000 gebied zijn gelegen. De heer Buunen kijkt positief tegen melkveebedrijven aan maar houdt niet zo van de hele grote intensieve bedrijven. Zo ziet de heer Buunen liever streekgebonden bedrijven die passen in het landschap. Hiermee bedoelt hij gemengde bedrijven met maximaal 150 koeien. Melkveebedrijven zijn geen bedreiging voor de Natura 2000 gebieden maar wanneer een intensief bedrijf dichtbij een Natura 2000 gebied is gelegen, kan dit anders zijn. Zo zouden de mest- en gifstoffen misschien wel een bedreiging kunnen vormen omdat dit dan direct kan uitspoelen naar het gebied. De heer Buunen denkt dan ook dat er in de toekomst minder melkveebedrijven dichtbij (tot vijf kilometer) Natura 2000 gebieden overblijven en de bedrijven die overblijven zullen de bedrijfsvoering moeten aanpassen. Hierbij kan gedacht worden aan natuurinclusieve landbouw.

De heer Buunen ziet de stikstofimpasse als een complex probleem. Er moet breed gekeken worden dus niet alleen maar naar de landbouw. Na de Tweede Wereldoorlog is besloten om veel voedsel te produceren maar de heer Buunen vindt dat hierin is doorgeslagen en denkt dus dat het met wat minder landbouw ook moet kunnen. Er moet naar iedere sector gekeken worden zodat de natuur er niet onder hoeft te lijden. De heer Buunen vindt het dus ook zeker geen goed idee om Natura 2000 gebieden te 'schrappen'. Er zou misschien wel wat anders met de natuur omgegaan kunnen worden.

Nu wordt dit, naar zijn idee, te krampachtig gedaan, er zou meer besloten kunnen worden door het gebruik van boerenverstand.

Volgens de heer Buunen ligt het stikstofprobleem bij de intensiteit van Nederland. Hierbij spelen alle factoren van intensiteit een rol dus landbouw, verkeer, industrie en het relatief grote aantal mensen op een kleine oppervlakte met allemaal een eigen mening. Er moet zorgvuldiger, indirect gekeken worden naar alle factoren en niet alleen maar naar de economie, zoals het kabinet dit voorheen deed. Lelystad Airport is hier een goed voorbeeld van, de heer Buunen vindt het zeker niet erg dat dit is uitgesteld. Hiermee denkt de heer Buunen dan ook dat het probleem is ontstaan, de overheid heeft te lang op economisch vlak geregeerd.

In 2013 werd al gezegd dat het PAS geen stand kon houden maar Henk Bleeker had hier wel vertrouwen in. De heer Buunen denkt dat als er toen al gehandeld was, er nu niet zo'n groot probleem was ontstaan. Het probleem ligt ook bij de consument. Zij willen alle producten zo goedkoop mogelijk verkrijgen en de supermarkten werken hieraan mee. In 2013 – 2015 was er ook zeker al een stikstofprobleem maar omdat het toen 'opgelost' werd met het PAS, werd het minder opgemerkt.

De heer Buunen zou het oneerlijk vinden als de latente ruimte voor melkveebedrijven zal komen te vervallen, er moet een eerlijk proces komen.

De maatregelen zoals minder eiwit in het voer, meer beweiden en bemesting met water toevoeging lijken hem prima, maar deze maatregelen alleen, zullen het probleem niet oplossen. Dat mest geïnjecteerd moet worden vindt de heer Buunen niet goed voor de natuur. Dit is volgens hem niet natuurlijk en de bodem wordt opengereten. Bepaalde bloemen en planten hebben hier geen baat bij en ook voor weidevogels en hazen is dit niet bevorderlijk. Staatsbosbeheer gaat in Nederland 5.000 hectare bos aanplanten om de natuur te herstellen. Gevolgen voor Staatsbosbeheer kunnen zijn dat akkers, die verhuurd worden, wellicht niet meer bemest mogen worden wat zorgt voor inkomstenderving voor Staatsbosbeheer. Het probleem had wellicht anders opgelost kunnen worden als in 2013 de afweging al was gemaakt. Voor nu zullen er maatregelen genomen moeten worden die er ook echt toe doen.

Er wordt op dit moment samengewerkt met melkveebedrijven door het verpachten van grond. Deze gronden kunnen gebruikt worden voor beweiding en het oogsten van het gewas, maar er geldt wel een uitgestelde maaidatum. De grond wordt in principe niet bemest, af en toe wordt ruige stalmest aangewend. Staatsbosbeheer verpacht deze grond liever niet voor het oogsten van het gewas maar de heer Buunen zou dit liever anders zien. Dit is dan ook het verschil tussen theorie en praktijk. In de theorie wordt gezegd dat dit beter is van niet maar de heer Buunen houdt juist van verschillende gewassen in een omgeving. Een samenwerking is dus ook zeker mogelijk als de partijen elkaar maar begrijpen en respecteren. Staatsbosbeheer ziet het liefst natuurinclusieve landbouw als samenwerking. Zo heb je dan eerst het natuurgebied, dan een overgangsgebied met natuurinclusieve landbouw en daarna de bebouwing en gangbare veehouderij.

Als melkveehouder kan er altijd contact gelegd worden met Staatsbosbeheer. Hierin zal wel interesse getoond moeten worden en zullen de partijen elkaar moeten begrijpen. Het is niet zo dat Staatsbosbeheer altijd grond over heeft, eigenlijk worden deze percelen altijd wel verpacht. Om deze reden wordt er wel een selectie gemaakt in melkveehouders. Zo wordt er gekeken hoe serieus een melkveehouder met de natuur omgaat en deze beheert maar er wordt ook gekeken naar een melkveehouder die dankzij grond van Staatsbosbeheer, het bedrijf nog wel zou kunnen voortzetten in het Natura 2000 gebied. Staatsbosbeheer probeert een open en respectvolle houding te hebben.

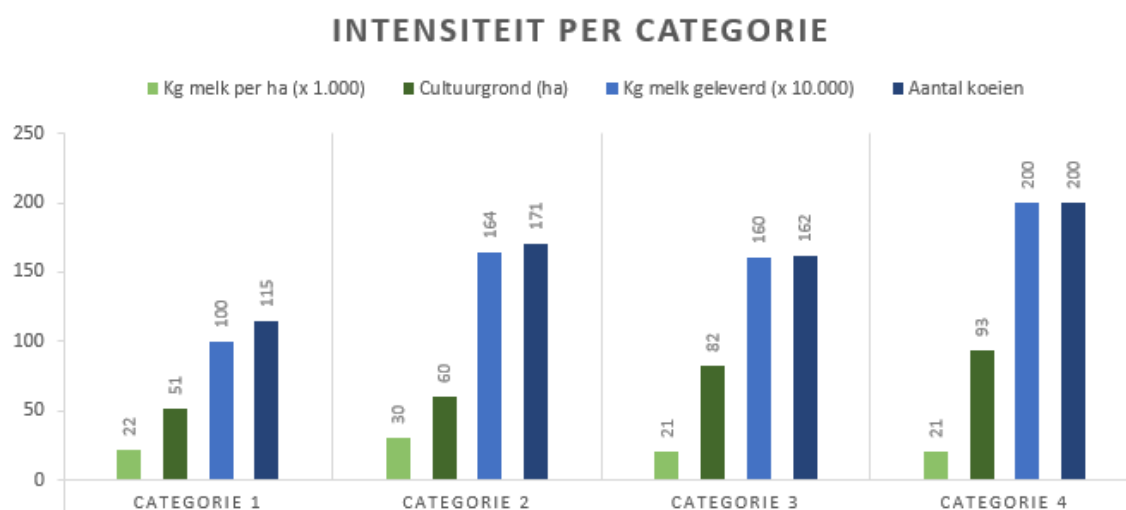
De deur staat altijd open en ze proberen te denken in kansen. Staatsbosbeheer wil, waar ze kunnen, zeker meedenken.

3.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?

In deze paragraaf worden de resultaten weergegeven met betrekking tot het onderzoek naar de financiële toekomst van melkveehouders. De volledige resultaten zijn op te vragen bij de auteur van dit rapport. In sub paragraaf 3.3.1 staat weergegeven hoe de financiële situatie er op dit moment uit ziet. De resultaten zijn weergegeven per categorie: categorie 1 (minder dan drie kilometer van een Natura 2000 gebied gelegen), categorie 2 (drie tot vijf kilometer van een Natura 2000 gebied gelegen), categorie 3 (vijf tot tien kilometer van een Natura 2000 gebied gelegen) en categorie 4 (meer dan tien kilometer van een Natura 2000 gebied gelegen). Voor iedere categorie zijn van drie klanten van Kobra Accountants & Adviseurs, de jaren 2016, 2017 en 2018, financieel onderzocht om een gemiddelde per categorie te berekenen. Deze gemiddeldes worden met elkaar vergeleken.

In sub paragraaf 3.3.2 staat weergegeven hoe de financiële situatie er na invoering van de maatregelen van 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' uit ziet.

In figuur 14 wordt de intensiteit per categorie weergegeven. Hierin staat beschreven hoeveel kg melk per hectare geleverd wordt, hoeveel hectare cultuurgrond gemiddeld per categorie in gebruik is, hoeveel kilogram melk er gemiddeld per categorie geleverd wordt en hoeveel melkkoeien er gemiddeld per categorie aanwezig zijn.

Figuur 14 Intensiteit per categorie

Zoals figuur 14 laat zien, heeft categorie 1 gemiddeld het kleinste bedrijf en categorie 4 het grootst, wanneer er wordt gekeken naar het aantal hectares cultuurgrond, kg melk geleverd en het aantal melkkoeien. Categorie 3 gaat niet mee in deze trend, deze bedrijven zijn gemiddeld kleiner dan de bedrijven in categorie 2. Behalve als er wordt gekeken naar het aantal hectares cultuurgrond. Het aantal kilogrammen melk per hectare zijn voor categorie 1, 3 en 4 ongeveer hetzelfde, rond 21.000 tot 22.000 kg melk per hectare. Categorie 2 levert gemiddeld 30.000 kilogram melk per hectare. Dus de meest intensieve bedrijven zijn gelegen tussen drie en vijf kilometer van een Natura 2000 gebied.

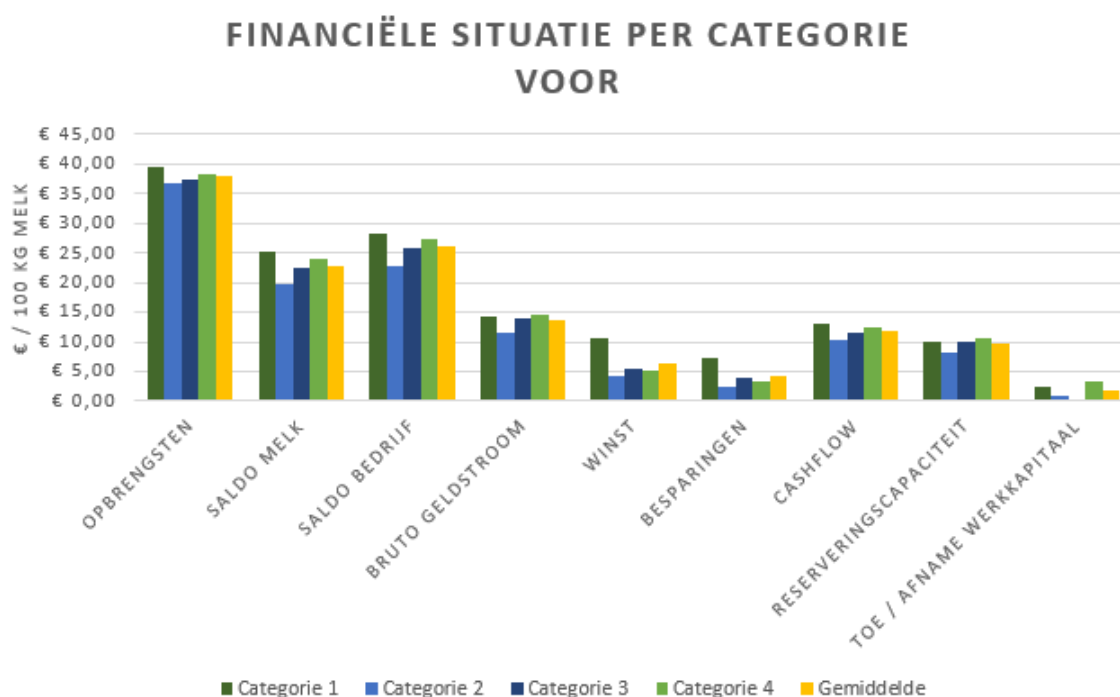
3.3.1 Financiële situatie dit moment

In tabel 4 staan de algemene financiële kengetallen, vóór de gevolgen van de stikstofimpasse weergegeven in euro per 100 kilogram melk.

Tabel 4 Algemene financiële kengetallen in € per 100 kg melk (vóór stikstofimpasse)

Kengetal	Categorie 1	Categorie 2	Categorie 3	Categorie 4	Gemiddelde
Opbrengsten	€ 39,36	€ 36,61	€ 37,23	€ 38,20	€ 37,85
Saldo melk	€ 25,28	€ 19,68	€ 22,53	€ 24,04	€ 22,88
Saldo bedrijf	€ 28,30	€ 22,79	€ 25,74	€ 27,27	€ 26,02
Bruto geldstroom	€ 14,24	€ 11,56	€ 14,08	€ 14,68	€ 13,64
Cashflow	€ 13,17	€ 10,25	€ 11,58	€ 12,33	€ 11,83
Winst	€ 10,46	€ 4,28	€ 5,43	€ 5,16	€ 6,33
Besparingen	€ 7,27	€ 2,33	€ 3,99	€ 3,30	€ 4,22
Reserveringscapaciteit	€ 9,98	€ 8,30	€ 10,14	€ 10,47	€ 9,72
Toe / afname werkkapitaal	€ 2,31	€ 0,99	€ 0,15	€ 3,47	€ 1,73

In figuur 15 wordt de informatie van tabel 4 grafisch weergegeven. Hierin staan de algemene financiële kengetallen beschreven in euro per 100 kilogram melk. Ook staat het gemiddelde van alle categorieën samen weergegeven.

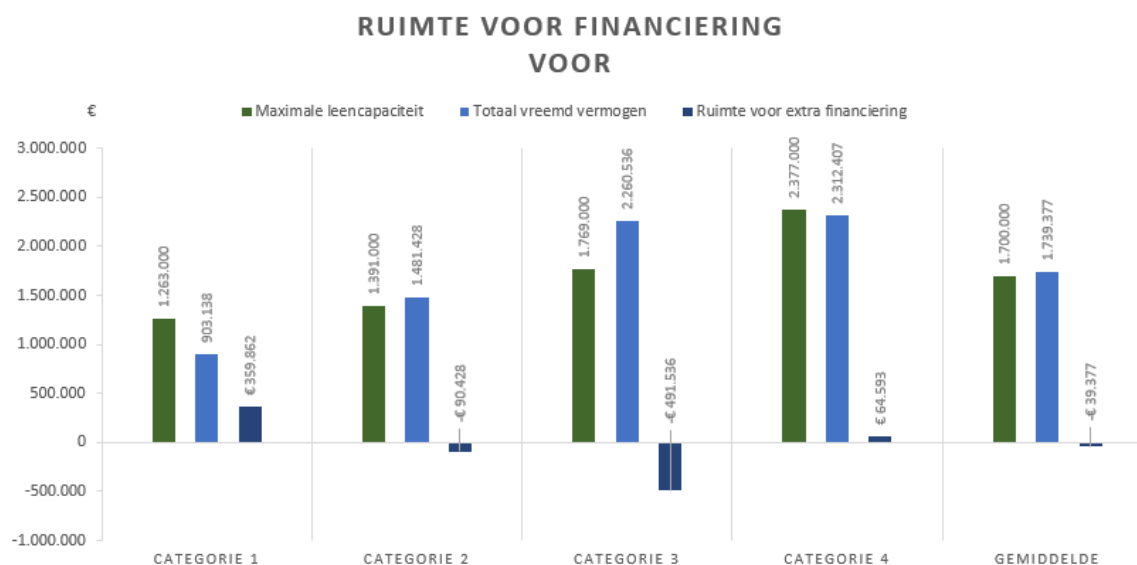

Figuur 15 Financiële situatie per categorie voor

Zoals tabel 4 en figuur 15 laten zien, heeft categorie 1 gemiddeld de hoogste kengetallen, terwijl categorie 4 de hoogste 'bruto geldstroom', 'reserveringscapaciteit' en toename 'werkkapitaal' behaalt.

Wellicht zullen er als gevolg van de stikstofimpasse investeringen gedaan moeten worden, zoals dichte stallen met luchtwassers of andere vloeren in ligboxenstallen. Om deze reden wordt ook gekeken naar de financiering van de categorieën.

In figuur 16 wordt de ruimte voor financiering per categorie, voor de gevolgen van de stikstofimpasse, weergegeven. Voor totaal vreemd vermogen is uitgegaan van het totale vreemde vermogen op 31 december 2018.

Figuur 16 Ruimte voor financiering voor

Zoals figuur 16 laat zien, hebben categorie 2 en categorie 3 geen ruimte meer voor extra financiering. Categorie 1 en categorie 4 hebben nog wel ruimte voor extra financiering. Categorie 1 heeft nog 359.862 euro aan ruimte. Categorie 4 heeft nog voor 64.593 euro ruimte.

3.3.2 Financiële situatie na invoering van de stikstofmaatregelen

De intensiteit van de bedrijven zal niet veranderen omdat alleen de ruimte tussen de vergunning en stalcapaciteit zal komen te vervallen. Een aanname is dus dat de bedrijven momenteel geen overbezetting hebben.

In tabel 5 staan de algemene financiële kengetallen, na de gevolgen van de stikstofimpasse weergegeven in euro per 100 kilogram melk.

De gegevens die gebruikt zijn voor tabel 5 zijn in de basis hetzelfde als de gegevens die zijn gebruikt voor tabel 4. Echter, de krachtvoerkosten zijn gewijzigd. Standaardbrok van 90 gDVE kost 22,50 euro per 100 kg krachtvoer. Een aanname in deze berekening is dat als de standaardbrok wordt verminderd met 5% eiwit, de prijs ook met 5% zal dalen. Dit betekent dat de kosten dan 21,38 euro per 100 kg krachtvoer zijn. (Blanken, et al., 2019)

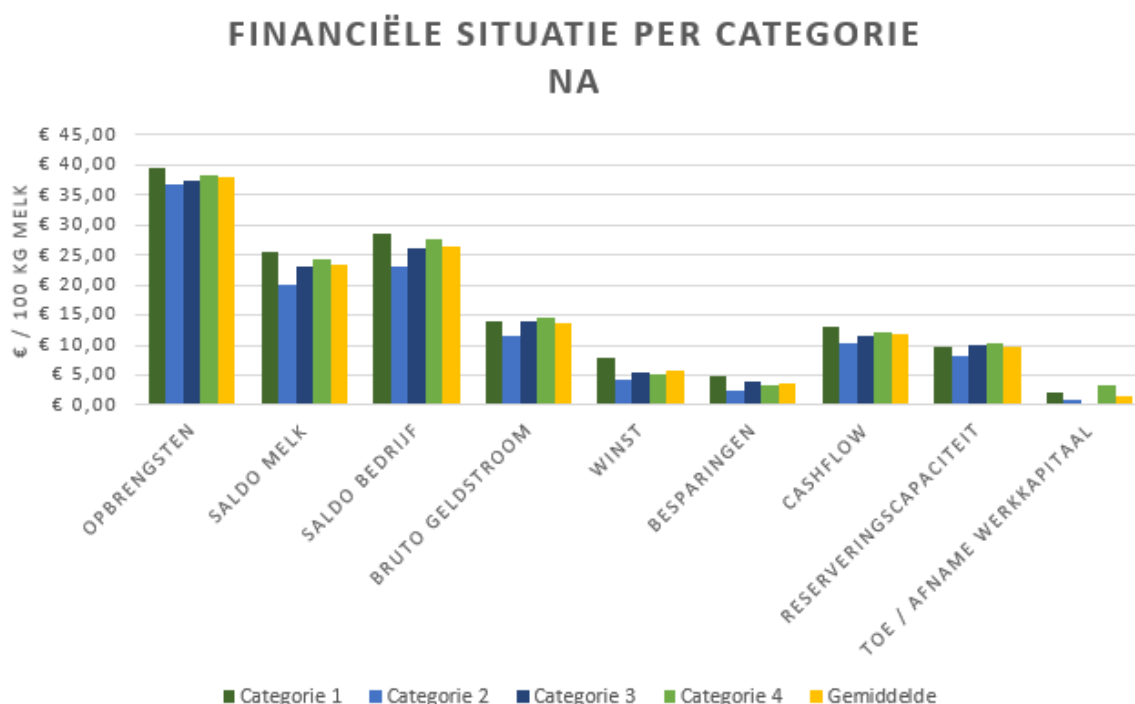
Als laatste punt noemt 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' dat er water toegevoegd moet worden aan de bemesting. Aannames in deze berekening zijn dat de bedrijven over derogatie beschikken en in het bezit zijn van zandgrond, omdat in de betreffende regio vooral zandgrond voorkomt. Dit betekent dat er 230 kg stikstof per hectare bemest mag worden. In een kuub mest zit ongeveer 4 kg stikstof dus 230 kg stikstof per hectare is gelijk aan 57,5 m³ mest per hectare. Door het bemesten met water zal een verhoging komen van 1,5 tot 2 euro per kuub mest.

Om de extra bemestingskosten te berekenen wordt dus 57,5 m³ keer 1,75 euro keer het aantal hectares gedaan. (Het Landbouw Collectief, 2019)

Tabel 5 Algemene financiële kengetallen in € per 100 kg melk (na stikstofimpassie)

Kengetal	Categorie 1	Categorie 2	Categorie 3	Categorie 4	Gemiddelde
Opbrengsten	€ 39,36	€ 36,61	€ 37,23	€ 38,20	€ 37,85
Saldo melk	€ 25,64	€ 20,06	€ 22,92	€ 24,41	€ 23,25
Saldo bedrijf	€ 28,65	€ 23,17	€ 26,12	€ 27,64	€ 26,40
Bruto geldstroom	€ 14,08	€ 11,57	€ 13,95	€ 14,58	€ 13,55
Cashflow	€ 13,01	€ 10,26	€ 11,44	€ 12,23	€ 11,73
Winst	€ 7,90	€ 4,29	€ 5,30	€ 5,06	€ 5,64
Besparingen	€ 4,71	€ 2,34	€ 3,85	€ 3,20	€ 3,53
Reserveringscapaciteit	€ 9,82	€ 8,31	€ 10,00	€ 10,37	€ 9,63
Toe / afname werkkapitaal	€ 2,15	€ 1,00	€ 0,02	€ 3,37	€ 1,63

In figuur 17 wordt de informatie van tabel 5 grafisch weergegeven. Hierin staan de algemene financiële kengetallen beschreven in euro per 100 kilogram melk. Ook staat het gemiddelde van alle categorieën samen weergegeven.

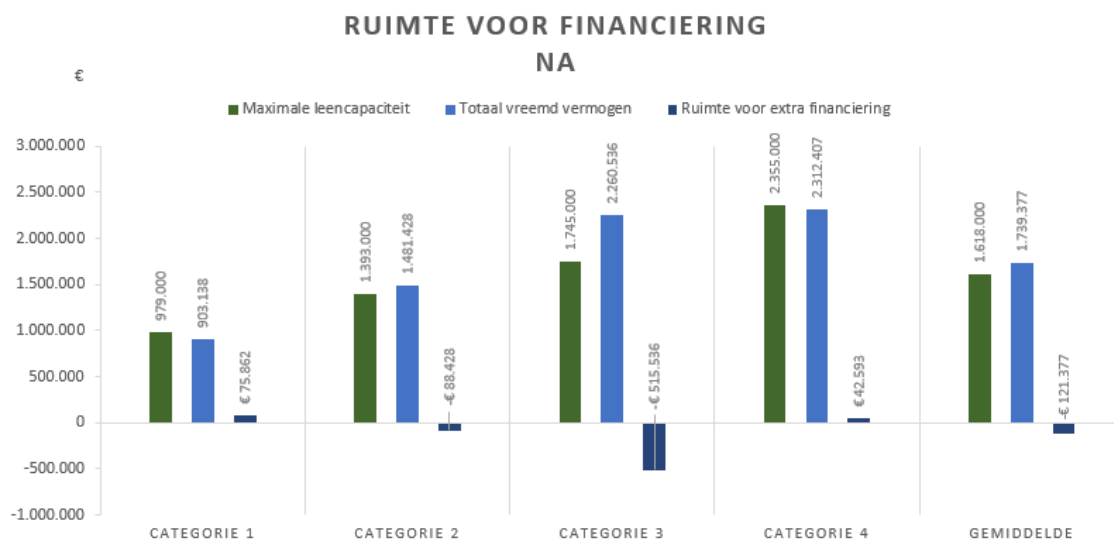

Figuur 17 Financiële situatie per categorie na

Zoals figuur 17 en tabel 5 laten zien, blijven de 'opbrengsten' hetzelfde. 'Saldo melk' verhoogd met 0,37 euro per 100 kg melk, 'saldo bedrijf' verhoogd ook met 0,38 euro. 'Bruto geldstroom' wordt minder met 0,09 euro. Ook 'cashflow', 'winst', 'besparingen', 'reserveringscapaciteit' en het 'werkkapitaal' nemen af. Opvallend is dat categorie 2 verbeterd, vanaf 'saldo melk'. Dit is te verklaren door de hogere melkproductie per hectare. In verhouding heeft deze categorie dus minder grond in gebruik waardoor er ook minder mest uitgereden kan worden.

De bemestingskosten verhogen met ongeveer 100 euro per hectare, waardoor deze categorie er in verhouding minder ongemak van zal ondervinden. In beide situaties is de toename van het 'werkkapitaal' van categorie 4 het hoogst en van categorie 3 het laagst.

In figuur 18 wordt de ruimte voor financiering per categorie, na invoering van de maatregelen van de stikstofimpasse, weergegeven. Voor totaal vreemd vermogen is uitgegaan van het totale vreemde vermogen op 31 december 2018.

Figuur 18 Ruimte voor financiering na

Zoals figuur 18 laat zien, blijft het totale vreemde vermogen hetzelfde. Echter, de maximale leencapaciteit gaat bij iedere categorie omlaag, behalve bij categorie 2 maar deze heeft nog steeds geen ruimte voor extra financiering. De ruimte bij categorie 2 is groter geworden doordat de financiële positie is verbeterd, zoals eerder is toegelicht. Ook categorie 3 heeft geen ruimte voor extra financiering. Categorie 1 en categorie 4 hebben nog wel ruimte voor extra financiering. Echter, bij categorie 1 is deze ruimte gedaald met 284.000 euro en bij categorie 4 is deze gedaald met 22.000 euro. Categorie 1 heeft hierdoor nog 75.862 euro aan ruimte. Categorie 4 heeft nog 42.593 euro aan ruimte.

Hoofdstuk 4 Discussie

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek bediscussieerd. Daarnaast wordt een reflectie gegeven op de aanpak en uitvoering van het onderzoek.

Het doel van dit onderzoek was om in kaart te brengen hoe melkveehouders denken over de toekomst van hun bedrijf met de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Hier werd ook gekeken of er verschillende meningen zijn bij verschillende afstanden, van melkveebedrijf tot Natura 2000 gebied. Ook werd gekeken hoe Staatsbosbeheer tegen de toekomst van melkveebedrijven aankijkt. Werken zij samen met melkveehouders en zijn zij bereid om samen te werken? Tot slot werd gekeken naar de financiële toekomst van melkveebedrijven. Welke aanpassingen moeten er gedaan worden en wat zijn de kosten hiervan?

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde: 'Is er nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?' Doormiddel van deelvragen is onderzoek gedaan naar hoe melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf denken, hoe Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven denkt en hoe de financiële toekomst er van melkveehouders uit ziet.

Per deelvraag worden de resultaten uit hoofdstuk drie kort samengevat en bediscussieerd.

4.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?

Categorie 1 geeft vaker aan last te hebben van vernatting percelen, wildschade, opbrengstdaling, beperking grond gebruik en belemmering in aanbod landbouw percelen en gewassen en hoge grondprijs dan de andere categorieën. Categorie 1 geeft vaker aan een samenwerking te hebben met natuurbeherende organisaties dan de andere categorieën. Ook denken melkveehouders uit categorie 1 vaker dat het stikstof probleem opgelost kan worden. Categorie 1 overweegt het vaakst bedrijfsverplaatsing. In categorie 1 is 28% van de respondenten ouder dan 50 jaar en heeft 61% bedrijfsopvolging. Dit zou kunnen betekenen dat de laatste jaren minder geïnvesteerd is in afwachting van de opvolger omdat deze opvolger wellicht wacht vanwege mogelijke beperkingen, vanwege Natura 2000. Bij de andere categorieën is minder vaak aangegeven dat er bedrijfsopvolging is dus dit zou wellicht kunnen betekenen dat deze bedrijven recent zijn overgenomen met de nodige investeringen waardoor het bedrijf al aan de maximale leencapaciteit zit.

Melkveehouders zien het vaak zitten om grond te pachten van natuurbeherende organisaties als vorm van samenwerking. Dit kan een goede samenwerking zijn maar dit antwoord is niet vaak vanuit natuurlijk oogpunt maar vaker om bijvoorbeeld te voldoen aan de eisen van Planet Proof. 30% van de respondenten ondervindt ongemak van Natura 2000 gebieden. Dit kan van twee verschillende kanten bekeken worden: moet de hele sector zich opofferen voor maar 30% die er ongemak van ondervindt? Of: als maar 30% ongemak ondervindt van de Natura 2000 gebieden, dan is het wel te overzien om er met de hele sector wat aan te doen. Slechts 19% van de respondenten ziet geen dreiging voor het melkveebedrijf. De overige respondenten zien dus wel moeilijkheden voor de toekomst.

De enquête is door 59 respondenten ingevuld. Hiervan zijn de antwoorden van twee respondenten verwijderd omdat zij hebben aangegeven dat ze geen melkveehouder zijn. Er blijven dus 57 bruikbare resultaten over. Om de betrouwbaarheid te controleren, zijn de resultaten in het programma SPSS gezet. Hieruit bleek dat er geen significante verbanden bestaan. Er is gezocht naar verbanden binnen de categorieën waardoor er soms maar tien antwoorden per categorie waren, wat de betrouwbaarheid niet ten goede komt. Om deze reden zijn bij vervolgonderzoek meer respondenten nodig.

4.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?

In de regio Noordoost Twente zijn relatief veel melkveebedrijven rondom Natura 2000 gebieden gelegen. Melkveebedrijven zijn niet direct een bedreiging voor Natura 2000 gebieden maar de mest- en gifstoffen zouden wel een bedreiging kunnen vormen, wanneer dit direct kan uitspoelen naar het gebied. In de toekomst zullen er waarschijnlijk minder melkveebedrijven dichtbij (tot vijf kilometer) Natura 2000 gebieden zijn gelegen en de bedrijven die overblijven zullen hun bedrijfsvoering moeten aanpassen. De stikstofimpasse is een complex probleem waarbij naar alle sectoren gekeken moet worden maar de natuur mag er zeker niet onder leiden. Het probleem ligt bij de intensiteit van Nederland. Wanneer in 2013 direct gehandeld was, was er nu niet zo'n groot probleem geweest.

De maatregelen zoals minder eiwit in het voer, meer beweiden en bemesting met water toevoeging lijken prima maar deze maatregelen alleen zullen het probleem niet oplossen. Op dit moment wordt samengewerkt met melkveebedrijven door het verpachten van grond. Samenwerken is dus mogelijk maar beide partijen moeten elkaar begrijpen en respecteren. In de toekomst ziet Staatsbosbeheer Nederland het liefst als volgt ingedeeld: natuurgebied, daarna een overgangsgebied door middel van natuurinclusieve landbouw en daarna de bebouwing en gangbare veehouderij.

De heer Buunen kijkt positief tegen melkveebedrijven aan maar houdt niet zo van de grote intensieve bedrijven. Hiervan kan bediscussieerd worden of dit de mening van de heer Buunen is of ook die van Staatsbosbeheer. De meningen van Staatsbosbeheer en de heer Buunen verschillen nog weleens. Dit komt dan vooral door het verschil in denken van theorie en praktijk. Om deze reden zouden meer mensen van Staatsbosbeheer geïnterviewd moeten worden, om zo een redelijker beeld te krijgen van hoe Staatsbosbeheer denkt en om de mening van de respondent eruit te kunnen filteren. Ook werd wat vaag omschreven hoeveel bedrijven er rondom de Natura 2000 gebieden zijn gelegen en op welke afstand deze bedrijven van de Natura 2000 gebieden zijn gelegen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de heer Buunen dit niet helemaal concreet voor ogen heeft.

Op het moment van interviewen was er nog geen nieuwe wet- en regelgeving omtrent de stikstofimpasse. Om deze reden zijn de afspraken uit 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' gebruikt als handvat.

Wanneer het interview bij meer respondenten van Staatsbosbeheer afgenomen zal worden, kan een duidelijke mening van Staatsbosbeheer worden neergezet. Als dit duidelijk is kunnen adviseurs en melkveehouders hierop inspelen omdat zij dan ook echt weten wat er van hun verwacht wordt.

4.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?

Voor het beantwoorden van deze deelvraag is financieel onderzoek gedaan. Het klantenbestand van Kobra Accountants & Adviseurs is gefilterd op melkveebedrijven waarna deze zijn verdeeld in vier categorieën. Voor iedere categorie zijn drie bedrijven onderzocht. Bij dit onderzoek zijn de jaarrekeningen van 2016, 2017 en 2018 gebruikt. Vanuit hier kon een gemiddelde per bedrijf berekend worden, waarna een gemiddelde per categorie berekend kon worden.

Wanneer wordt gekeken naar de intensiteit per categorie, valt het op dat categorie 1 gemiddeld het kleinste bedrijf heeft en categorie 4 het grootst. De opbrengsten blijven in beide situaties hetzelfde. 'Saldo melk' en 'saldo bedrijf' verhogen na invoering van de stikstofmaatregelen. 'Bruto geldstroom', 'cashflow', 'winst', 'besparingen', 'reserveringscapaciteit' en het 'werkkapitaal' nemen af. Behalve bij categorie 2, hier verbeteren de kengetallen. De maximale leencapaciteit gaat bij iedere categorie omlaag, behalve bij categorie 2 maar deze heeft nog steeds geen ruimte voor extra financiering. Ook categorie 3 heeft geen ruimte voor extra financiering. Categorie 1 en categorie 4 hebben wel ruimte voor extra financiering. De verwachting was hier dat categorie 1 de minste ruimte voor financiering

zou hebben omdat dit over het algemeen de kleinste bedrijven zijn met de meeste invloed van de Natura 2000 gebieden. Het resultaat is dus anders dan de verwachting.

Het was lastig om alle gegevens en koppelingen goed in het rekenprogramma te zetten. De volgende keer zou dit beter voorbereid moeten worden om te voorkomen dat hier te veel tijd aan besteed wordt. De gegevens zijn betrouwbaar omdat ze uit de jaarrekeningen komen, die opgesteld zijn door Kobra Accountants & Adviseurs. Om een voldoende betrouwbaar beeld te krijgen zouden er meer bedrijven in het onderzoek meegenomen moeten worden. Voor dit onderzoek zijn van iedere categorie drie bedrijven meegenomen.

Een onverwacht resultaat is dat de financiële situatie van categorie 2 vooruit zal gaan. Dit komt doordat categorie 2 in verhouding weinig hectares cultuurgrond heeft. De bemestingskosten zijn per hectare dus vallen deze kosten voor deze categorie lager uit. Wellicht zou de financiële situatie van categorie 2 er nog verder op vooruit kunnen gaan als er wordt gekeken naar ruwvoer in plaats van krachtvoer. In dit onderzoek is uitgegaan van een daling van 5% eiwit in krachtvoer. In verhouding koopt categorie 2 veel ruwvoer aan dus wanneer hier een daling van 5% zal worden berekend, zouden deze kosten af kunnen nemen.

In 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' staat dat er minder eiwit gevoerd moet worden. Het Landbouwcollectief zegt hierover dat bij het rantsoen van melkvee 5% reductie aan eiwit mogelijk is, zonder dat er risico ontstaat voor productie en gezondheid van dieren (Het Landbouw Collectief, 2019). Er is een aanname gedaan dat wanneer het eiwit in krachtvoer 5% daalt, de kosten ook 5% zullen dalen.

Er is gerekend met een gemiddelde uit KWIN, waaruit de totale kilogrammen krachtvoer zijn gevloeid. Er is dus niet gerekend met het aantal kilogrammen krachtvoer dat ook daadwerkelijk gevoerd is. Ditzelfde geldt voor de krachtvoersoort dat gevoerd wordt.

Voor de berekening van extra bemestingskosten is een aanname gedaan dat de bedrijven uitsluitend over derogatie beschikken en in het bezit zijn van zandgrond en dus 230 kg stikstof per hectare mogen plaatsen. Wanneer een bedrijf niet over derogatie beschikt of in het bezit is van een andere grondsoort, klopt deze berekening dus niet.

In 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' wordt genoemd dat er meer beweid zal moeten worden. Meer beweiding zal nauwelijks extra kosten met zich meebrengen dus deze zijn niet meegenomen in de berekening. (Het Landbouw Collectief, 2019) (Stevens, 2017)

Er is geen rekening gehouden met de latente ruimte omdat dit geldt voor intern- en extern salderen. Wanneer een ondernemer een nieuwe NB-vergunning moet aanvragen omdat hij wil uitbreiden of de bedrijfsvoering wil of moet aanpassen, wordt dit gezien als intern salderen. Op dit moment zal de latente ruimte komen te vervallen. De onbenutte ruimte in de vergunning vervalt dus. Bij extern salderen wordt de stikstofruimte van een ander bedrijf of activiteit opgekocht voor de uitbreiding van het betreffende bedrijf of de activiteit. Hierbij geldt een afroompercentage van 30%, nadat de latente ruimte is komen te vervallen. (Kager & Hiel, 2019)

Wanneer een bedrijf overbezetting heeft in de situatie voor de gevolgen van de stikstofimpassie, zal dit bedrijf moeten krimpen, voorbeeld: een bedrijf heeft een stalcapaciteit van 90 koeien maar hier worden 100 koeien in gehuisvest en de NB-vergunning is voor 150 koeien. In deze situatie zal de ruimte tussen 150 en 90 koeien komen te vervallen dus zal deze ondernemer terug moeten van 100 koeien naar 90 koeien. In dit rapport is een aanname gedaan dat de bedrijven die gebruikt zijn voor de berekening, geen overbezetting hebben dus in de nieuwe situatie niet zullen hoeven te krimpen.

Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen

In mei 2019 oordeelde de Raad van State dat het PAS niet voldoet. Op 18 december werd een 'stikstof-akkoord' bereikt. Van de boerenorganisaties mag dit nog geen akkoord genoemd worden maar het lijkt zeer aannemelijk dat dit het te voeren beleid zal gaan worden. Er is uitgezocht of er nog leven mogelijk is voor melkveebedrijven na de invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving.

In dit hoofdstuk worden de conclusies en aanbevelingen op basis van het uitgevoerde onderzoek weergegeven. De hoofd- en deelvragen worden in dit hoofdstuk beantwoord. Ook worden er praktisch toepasbare aanbevelingen gedaan voor de doelgroep en er worden aanbevelingen gedaan voor eventueel vervolgonderzoek.

5.1 Conclusies

In deze sub paragraaf worden de conclusies per deelvraag gegeven. Tot slot wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag.

5.1.1 Hoe denken melkveehouders over de toekomst van hun bedrijf?

Melkveehouders die binnen drie kilometer zijn gelegen van een Natura 2000 gebied, ervaren vaker problemen als vernatting percelen, wildschade, opbrengstdaling, beperking grond gebruik en belemmering in aanbod landbouw percelen en gewassen en hoge grondprijs dan melkveehouders die verder zijn gelegen van een Natura 2000 gebied. Deze conclusie is te verklaren doordat percelen ook daadwerkelijk aan Natura 2000 gebieden zijn gelegen dus zou hier bijvoorbeeld minder bemest mogen worden waardoor de opbrengst daalt. Ook kan hier geconcludeerd worden dat hoe verder melkveehouders van Natura 2000 gebieden zijn gelegen, hoe vaker zij geen problemen of belemmeringen ervaren.

Uit het onderzoek blijkt dat melkveehouders die dichterbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, vaker een samenwerking hebben met natuurbeherende organisaties, met uitzondering van melkveehouders die drie tot vijf kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen. Van deze melkveehouders heeft maar 11% een samenwerking met natuurbeherende organisaties.

Melkveehouders die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, zien vaker dreiging voor het bedrijf. Ook blijkt uit het onderzoek dat hoe dichterbij melkveehouders bij een Natura 2000 gebied zijn gelegen, hoe vaker zij denken dat het stikstof probleem op te lossen is. Dit geldt ook voor hoe melkveehouders over bedrijfsverplaatsing denken. Hoe dichterbij melkveehouders bij een Natura 2000 gebied zijn gelegen, hoe vaker zij bedrijfsverplaatsing overwegen. Melkveehouders die binnen drie kilometer van een Natura 2000 gebied zijn gelegen denken vaker aan bedrijfsverplaatsing, verder van een Natura 2000 gebied af dan bedrijfsverplaatsing naar het buitenland. In de andere categorieën wordt niet gedacht aan bedrijfsverplaatsing om verder van een Natura 2000 gebied te komen te liggen.

Op de vraag 'In welke vorm zou u een (verdere) samenwerking met natuurbeherende organisaties zien zitten?' geeft 15% van de respondenten aan de eisen van Planet Proof invulling te willen geven. Deze gedachtegang van samenwerking heeft in feite niets te maken met samenwerking om behoud van natuur maar meer omdat het moet.

Geconcludeerd kan worden dat hoe dichterbij melkveehouders bij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, hoe meer problemen zij ervaren. Ook zien zij vaker dreiging voor het bedrijf en overwegen vaker bedrijfsverplaatsing. Daarentegen werken deze melkveehouders vaker samen met natuurbeherende organisaties.

Hierbij kan gezegd worden dat melkveehouders die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, reële dreiging maar ook kansen voor het bedrijf zien.

Deze melkveehouders beseffen zich dat zij in een gevoelig gebied zijn gelegen en dus zullen moeten samenwerken met natuurbeherende organisaties.

5.1.2 Hoe denkt Staatsbosbeheer over de toekomst van melkveebedrijven?

Staatsbosbeheer wil, waar ze kunnen, meedenken met melkveebedrijven en staat er ook voor open om met melkveehouders samen te werken. Dit wordt dan ook al gedaan door het verpachten van grond. Volgens Staatsbosbeheer is er wel ruimte voor melkveebedrijven maar zal dit dichtbij Natura 2000 gebieden (tot vijf kilometer) wel minder worden. Er zal meer gewerkt moeten gaan worden met natuurinclusieve landbouw om zo een beter overgangsgebied van natuur naar bebouwing en gangbare veehouderij te creëren. Bedrijven die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, zullen de bedrijfsvoering moeten gaan aanpassen of deze bedrijven moeten misschien gaan nadenken over bedrijfsverplaatsing.

5.1.3 Hoe ziet de financiële toekomst er van melkveehouders uit?

Wanneer er wordt gekeken naar het verschil in financiële situatie voor en na de invoering van de stikstofmaatregelen, kan gezegd worden dat over het algemeen de financiële situatie wat achteruit zal gaan. De 'opbrengsten' blijven hetzelfde maar 'saldo melk' zal iets verhogen. Dit komt door de lagere krachtvoerkosten in verband met de daling van het eiwitgehalte in het krachtvoer. Een ander gevolg hiervan is dat 'saldo bedrijf' ook wat hoger zal uitvallen. Vanaf 'bruto geldstroom' is te zien dat de financiële situatie achteruitgaat. Dit komt door de extra bemestingskosten voor mest uitrijden met water.

Wanneer er per categorie wordt gekeken naar het verschil in financiële situatie, valt het op dat categorie 2 er iets op vooruit zal gaan. De 'opbrengsten' blijven hetzelfde maar net als bij het gemiddelde zullen 'saldo melk' en 'saldo bedrijf' iets hoger worden door de lagere krachtvoerkosten. De grootste oorzaak van de hogere andere kengetallen is de melkproductie per hectare. Deze is vergeleken met de andere categorieën hoog, wat betekent dat de bedrijven in verhouding weinig grond hebben. Dit betekent dat er minder mest op eigen grond geplaatst kan worden en dus afgevoerd moet worden. Als de afvoerkosten van mest hetzelfde blijven, valt het voor deze categorie dus gunstiger uit omdat er minder extra bemestingskosten zijn.

Wanneer er wordt gekeken naar het verschil in ruimte voor extra financiering voor en na, kan geconcludeerd worden dat over het algemeen de ruimte wat kleiner zal worden. Het totale vreemde vermogen is hetzelfde omdat in beide situaties 31 december 2018 als uitgangspunt is gebruikt. De maximale leencapaciteit is achteruitgegaan doordat de financiële situatie ook achteruit is gegaan.

Wanneer per categorie wordt gekeken naar het verschil in ruimte voor extra financiering, valt het wederom op dat categorie 2 er iets op vooruit zal gaan. Ook hiervan is de oorzaak dat de financiële situatie ook vooruit is gegaan.

Eigenlijk kan geconcludeerd worden dat er voor de gevolgen van de stikstofimpasse al geen ruimte is voor extra financiering. Alleen categorie 1 heeft ruimte voor eventuele investeringen die gedaan zouden moeten worden maar deze ruimte is na de invoering van de nieuwe stikstofmaatregelen te weinig voor de grotere investeringen. Ditzelfde geldt voor categorie 4 maar hier is de ruimte voor de invoering van de nieuwe stikstofmaatregelen al te klein voor de grotere investeringen. In 'Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief' wordt genoemd dat er geld beschikbaar zal komen voor eventuele maatregelen dus wellicht is er geen ruimte voor extra financiering nodig.

Uit de resultaten blijkt dat categorie 1 financieel het beste met de gevolgen van de stikstofimpasse om zal kunnen gaan. Tegelijkertijd zitten deze bedrijven het dichtst bij de Natura 2000 gebieden dus zullen deze bedrijven waarschijnlijk ook de meeste gevolgen ervan ervaren. Zoals toegelicht zal de financiële situatie van categorie 2 er iets op vooruit gaan na de gevolgen van de stikstofimpasse. Voor categorie 3 zal het financieel nog moeilijker worden na de gevolgen van de stikstofimpasse. Deze bedrijven zullen er het meest van merken en ook zal de ruimte in financiering afnemen dus wanneer deze groep zal moeten investeren, zal de overheid of een andere instantie moeten bijspringen. Het verschil voor categorie 4 zal niet groot zijn. De ruimte in financiering neemt iets af en deze ruimte was al niet groot dus wanneer er grote investeringen gedaan moeten worden, zal ook hier de overheid of een andere instantie moeten bijspringen.

5.1.4 Is er nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving?

Volgens Staatsbosbeheer is er wel ruimte voor melkveebedrijven maar zal dit dichtbij Natura 2000 gebieden (tot vijf kilometer) wel minder worden. Er zal meer gewerkt moeten gaan worden met natuurinclusieve landbouw om zo een beter overgangsgebied van natuur naar bebouwing en gangbare veehouderij te krijgen. Bedrijven die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, zullen de bedrijfsvoering moeten gaan aanpassen of deze ondernemers moeten misschien gaan nadenken over bedrijfsverplaatsing.

Wanneer dit wordt vergeleken met de antwoorden die melkveehouders geven, die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, strookt het wel met elkaar. Melkveehouders binnen drie kilometer van Natura 2000 gebieden, zien vaker dreiging voor het bedrijf en overwegen hierbij ook vaker bedrijfsverplaatsing. Er wordt relatief veel samen gewerkt met natuurbeherende organisaties, iets waar Staatsbosbeheer ook zeker voor open staat.

Melkveehouders en Staatsbosbeheer staan dus open voor elkaar en willen waar ze kunnen, meedenken en meehelpen, wat dus ook al gedaan wordt. Toch zal de toekomst interessant worden wat betreft het aantal melkveebedrijven en de bedrijfsvoering hiervan, dichtbij Natura 2000 gebieden. Het is maar de vraag of melkveehouders ook daadwerkelijk bereid zijn om hun bedrijfsvoering aan te passen of hun bedrijf te verplaatsen. Ook wanneer dit vergeleken wordt met de financiële situatie. Melkveehouders dichtbij Natura 2000 gebieden ervaren de meeste gevolgen maar hebben financieel gezien ook de meeste ruimte om 'klappen' op te kunnen vangen. Wanneer er dus investeringen gedaan zullen moeten worden, hebben deze melkveehouders de meeste ruimte om dit te doen.

Er is dus leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden, na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving, mits deze melkveehouders bereid zijn om samen te werken met natuurbeherende organisaties en hiervoor hun houding tegenover de natuur willen aanpassen. Ook moeten zij eventueel de bedrijfsvoering anders willen gaan inrichten door middel van bijvoorbeeld natuurinclusieve landbouw.

5.2 Aanbevelingen

- Er is nog leven mogelijk voor melkveehouders rondom Natura 2000 gebieden na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving. Hiervoor zullen melkveehouders hun instelling naar de natuur moeten aanpassen. Staatsbosbeheer zegt een selectie te maken in melkveehouders om grond te kunnen pachten. Zo wordt er wel gekeken of melkveehouders het ook daadwerkelijk doen om de natuur te helpen of alleen voor bijvoorbeeld de eisen van Planet Proof. Melkveehouders gaven hierbij vaak aan grond te willen pachten voor de eisen van Planet Proof. Wanneer Staatsbosbeheer dit in de gaten heeft, zullen zij de grond niet toekennen aan deze melkveehouder maar aan een melkveehouder die de natuur ook echt wil helpen.
- Melkveehouders die dichtbij Natura 2000 gebieden zijn gelegen, zullen voorzichtig moeten gaan nadenken over hun bedrijfsvoering. Staatsbosbeheer is ervan overtuigd dat het er over een aantal jaren anders uit zal gaan zien dus zullen deze bedrijven toch meer met natuurinclusieve landbouw te maken gaan krijgen. Wanneer melkveehouders dit niet zien zitten moeten ze misschien gaan nadenken over bedrijfsverplaatsing.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om betrouwbare resultaten te verzamelen wat betreft de enquête. Hiervoor zijn meer respondenten nodig zodat er verbanden tussen de resultaten aangetoond kunnen worden.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om de betrouwbaarheid van de mening van Staatsbosbeheer te vergroten. Dit kan gedaan worden door meer respondenten van Staatsbosbeheer te interviewen om zo hun eigen mening eruit te kunnen filteren.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om het rekenprogramma beter voor te bereiden om zo te voorkomen dat hier te veel tijd aan besteed wordt.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om de betrouwbaarheid van het onderzoek naar de financiële toekomst van melkveebedrijven te vergroten. Dit kan gedaan worden door meer bedrijven mee te nemen in de berekening.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om ook naar ruwvoer te kijken in het onderzoek naar de financiële toekomst van melkveebedrijven. Hiermee zou de financiële situatie voor categorie 2 nog meer kunnen veranderen. In dit onderzoek is uitgegaan van een daling van 5% eiwit in krachtvoer. In verhouding koopt categorie 2 veel ruwvoer aan dus wanneer hier een daling van 5% zal worden berekend, zouden deze kosten af kunnen nemen.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om meer onderzoek te doen naar de reductie van eiwit in het rantsoen bij melkvee. Het landbouwcollectief zegt hierover dat 5% reductie aan eiwit mogelijk is, zonder dat er risico ontstaat voor productie en gezondheid van dieren.

- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om meer onderzoek te doen naar de daling van krachtvoerkosten ten opzichte van de daling van eiwit in het krachtvoer. In dit onderzoek is ervan uitgegaan dat een eiwit daling van 5% in het krachtvoer, zorgt voor een daling van 5% in de krachtvoerkosten.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om te rekenen met het daadwerkelijke aantal kilogrammen krachtvoer dat gevoerd is en ook de daadwerkelijk gevoerde krachtvoersoort.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om in de berekening mee te nemen of de bedrijven ook daadwerkelijk derogatie hebben en over welke grondsoort zij beschikken. Ook zou het van toegevoegde waarde zijn om in het onderzoek mee te nemen hoeveel mest er daadwerkelijk wordt uitgereden om zo de betrouwbaarheid van de berekening te vergroten.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om te onderzoeken wat de extra kosten zijn van meer beweiding. In dit onderzoek is uitgegaan van Het Landbouw Collectief. Zij benoemen dat er nauwelijks extra kosten zijn verbonden aan meer beweiden. Ook het onderzoek van de heer Stevens ondersteunt dit.
- Bij vervolgonderzoek is het van toegevoegde waarde om ook onderzoek te doen naar de gevolgen van intern- en extern salderen en de gevolgen van overbezetting in de huidige situatie en wat dit betekent voor de financiële situatie na de invoering van de stikstofmaatregelen.

Bibliografie

- BIJ12. (sd). *Begrippenlijst*. Opgehaald van BIJ12: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/stikstof-en-natura2000/helpdesk/begrippenlijst/>
- BIJ12. (sd). *Natura 2000-gebieden*. Opgehaald van BIJ12: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/stikstof-en-natura2000/natuur/natura-2000-gebieden/>
- BIJ12. (sd). *Over het voormalige PAS*. Opgehaald van BIJ12: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/stikstof-en-natura2000/over-het-pas/>
- BIJ12. (sd). *Vogel- en Habitatrichtlijn*. Opgehaald van BIJ12: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/natuur-en-landschap/natuurwetten-en-regelgeving/europese-richtlijnen-en-verdragen/vogel-en-habitatrichtlijn/>
- Blanken, K., Buissonje, F. d., Evers, A., Ouweltjes, W., Verkaik, J., Vermeij, I., & Wemmenhove, H. (2019). *Kwantitatieve Informatie Veehouderij 2019-2020*. Wageningen: Wageningen Livestock Research.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2019). *Monitor fosfaat- en stikstofexcretie in dierlijke mest Derde kwartaal 2019*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gezondheid & Milieu. (sd). *Zwaveldioxide*. Opgehaald van Gezondheid & Milieu: <http://www.gezondheidenmilieu.be/nl/subthemas/zwaveldioxide-548.html>
- Gies, E., Kros, H., Smidt, R., & Voogd, J. (2009). *Ammoniakemissie en -depositie in en rondom de Natura 2000-gebieden en beschermde natuurmonumenten in de provincie Gelderland*. Wageningen: Alterra.
- Het Landbouw Collectief. (2019). *Uit de gecreëerde stikstofimpasse*. Den Haag.
- Hoogerbrugge, R., Geilenkirchen, G., Hollander, H. d., Swalluw, E. v., Visser, S., Vries, W. d., & Wichink Kruit, R. (2019). *Grootschalige concentratie- en depositiekaarten Nederland*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Jacobsen, B., Latacz-Lohmann, U., Luesink, H., Michels, R., & Stahl, L. (2019). *Costs of regulating ammonia emissions from livestock farms near Natura 2000 areas - analyses of case farms from Germany, Netherlands and Denmark*. Journal of Environmental Management.
- Kager, H., & Hiel, R. (2019). *Rapportage botsproef beleidsregels stikstof voor intern en extern salderen*. Den Haag: Schuttelaar & Partners.
- Kros, J., Gies, T., Voogd, J., & Vries, W. d. (2013). *Efficiency of agricultural measures to reduce nitrogen deposition in Natura 2000 sites*. Environmental Science & Policy.
- Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. (sd). *Natura 2000*. Opgehaald van Synbiosys: <https://www.synbiosys.alterra.nl/natura2000/default.aspx?main=natura2000>
- Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. (sd). *Programma Aanpak Stikstof (PAS)*. Opgehaald van Synbiosys: <https://www.synbiosys.alterra.nl/natura2000/gebiedendatabase.aspx?subj=pas&deel=0>
- Raad van State. (sd). *Over ons*. Opgehaald van Raad van State: <https://www.raadvanstate.nl/overrvs/>

- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. (sd). *Agrarische bedrijven en de natuurbeschermingswet*. Opgehaald van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/beschermde-planten-dieren-en-natuur/natuur-en-landschap/agrarische-bedrijven-en-de-natuurbeschermingswet>
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2018, november 2). Wat is (natte en droge) depositie. Bilthoven, Utrecht, Nederland.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (sd). Stikstof - Ammoniak (NH₃). Bilthoven, Utrecht, Nederland.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (sd). Stikstof - Stikstofoxiden (NO_x). Bilthoven, Utrecht, Nederland.
- Rijksoverheid. (2019, mei 17). *Luchtkwaliteit*. Opgehaald van Compendium voor de Leefomgeving: www.clo.nl/nl018325
- Rijksoverheid. (sd). *Toestemmingsverlening zonder PAS*. Opgehaald van Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/aanpak-stikstof/toestemmingverlening-zonder-pas>
- Schouten, C. (2019, december 4). Nadere afspraken met provincies over beleidsregels. Den Haag, Zuid-Holland, Nederland.
- Sikkema, A. (2019). Hoe halveren we de stikstofuitstoot in de veehouderij? - 'Pak vooral de koeienstal aan'. *Resource*.
- Stevens, R. (2017). Beweiden of opstallen geeft financieel nauwelijks verschil. *Melkvee100plus*.
- Wageningen University & Research. (sd). Biodiversiteit. Wageningen, Gelderland, Nederland.
- Wageningen University & Research. (sd). *Stikstof*. Opgehaald van Wageningen University & Research: <https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Stikstof-1.htm>

Bijlagen

Bijlage I Verslag afspraken kabinet - Landbouwcollectief

Bijlage II Enquêtevragen melkveehouders

Bijlage III Interviewvragen Staatsbosbeheer

Bijlage IV Checklist Schriftelijk Rapporteren

Bijlage I Verslag afspraken kabinet – Landbouwcollectief

Verslag afspraken kabinet - Landbouwcollectief

16 december 2019

Geen generieke krimp en gedwongen opkoop: We delen het standpunt dat geen generieke krimp zal plaatsvinden. Er zal geen gedwongen opkoop door het Rijk plaatsvinden.

Één beleid: Alle provincies hebben de beleidsregels voor intern en extern salderen eenduidig vastgesteld en deze worden eenduidig toegepast.

Metten = weten: Er is een commissie in het leven geroepen die zich bezig houdt met het meten en monitoren van stikstof. Hier wordt het Landbouw Collectief bij aangesloten.

Toelatingsbeleid gewasbeschermingsmiddelen: Er is een gedeeld standpunt over toelating van gewasbeschermingsmiddelen in lijn met CTGB advies.

Herijking Natura 2000: Het Landbouw Collectief en het Kabinet zijn het eens over de aanpak zoals verwoord in de brief aan de Tweede Kamer van 13 november 2019. Het Landbouw Collectief wordt betrokken bij een in te richten klankbordgroep.

Drempelwaarde: Het Kabinet kiest voor een regionale drempelwaarde omdat landelijke drempelwaarde juridisch zeer ingewikkeld is.

Meldingen: Het kabinet zegt toe dat zij met de provincies de problematiek van de melders zal oplossen.

Intern salderen: Intern salderen is onderdeel van de beleidsregels die zijn vastgesteld door de provincies. De beleidsregels en de uitleg is bij alle provincies hetzelfde. Voor boeren die al geïnvesteerd hebben in innovatieve stallen is een uitzondering gecreëerd op de hoofdregel. Deze hoofdregel luidt dat de ruimte tussen vergunning en stalcapaciteit vervalt.

Extern salderen: Beleidsregels zijn vastgesteld door provincies. Noodzakelijk is dat de stikstofuitstoot omlaag moet opdat natuurgebieden Natura 2000-gebieden in een betere staat van instandhouding komen. De Raad van State is hierin heel helder. Het kabinet en provincies hebben het afromingspercentage bij extern salderen gesteld op 30%. Er is geen sprake van extern salderen bij overname en voortzetting van het bedrijf op dezelfde locatie.

Stoppersregeling varkenshouderij (warme sanering): Bij het Landbouw Collectief bestaat de wens om de met deze maatregel gepaard gaande stikstofopbrengst mee te nemen als ruimte voor economische ontwikkeling. Het Kabinet geeft aan dat dit – voor het deel dat ziet op de eerste tranche van beschikbare middelen voor deze regeling (120 mln) - juridisch niet houdbaar is. Voor het tweede deel van 60 mln (Urgenda) geldt dat deze wel kunnen worden ingezet voor economische ontwikkeling.

Het Landbouw Collectief zal hierover een rechterlijke procedure starten. Het Kabinet neemt hier kennis van.

Financiële middelen: Het kabinet werkt aan een pakket aan maatregelen dat boeren toekomstperspectief biedt. Daar hoort ook bij dat gekeken moet worden naar beloning van de boer voor zijn inspanningen. Het kabinet deelt het standpunt van het Collectief dat er financiering moet zijn voor maatregelen. Aan de financiering dragen zowel de markt als het kabinet bij. Per maatregel zal gekeken worden wat nodig is. Volgens de ramingen van het Landbouw Collectief is voor het eerste jaar (2020) circa 250 mln euro nodig.

Het Landbouw Collectief wil voorkomen dat **productieruimte uit de landbouw wegvloeit**. Het kabinet kijkt breed en daarmee ook naar andere sectoren dan de landbouw waar ook problemen opgelost moeten worden. Deze problematiek kan dus niet volledig beperken tot landbouw. Het kabinet gaat met provincies in gesprek hoe (door middel van gebiedsprocessen) voorkomen wordt dat ongecontroleerd veehouderijbedrijven worden opgekocht en regio's worden leeggekocht. Het Landbouw Collectief wordt hierbij betrokken.

Nertsen: Er is 36 mln euro beschikbaar gesteld voor flankerend beleid voor deze sector voor de periode tot 2024. De regeling voor flankerend beleid, sloop en ombouw is verbeterd zodat beschikbare financiële middelen volledig kunnen worden besteed. Aanvullend komt er begeleiding

van de nertsenhouders in de aanloop naar stoppen. Het kabinet dringt er bij provincies op aan om te kijken of de nertsenhouders prioritair gebruik kunnen maken van de mogelijkheid van opkoop via extern saldering. Uiterlijk einde eerste helft van 2020 komen kabinet, provincies, nertsenhouders en Landbouw Collectief bij elkaar met als doel de problematiek van de nertsenhouders zover mogelijk op te lossen. Ook eind januari 2020 zal een gesprek plaatsvinden.

Beweiden en bemesten: Kabinet geeft aan beweiden en bemesten niet vergunningsplichtig te maken.

Latente ruimte verleasen: Het kabinet wil verleasen mogelijk maken ten behoeve van tijdelijke activiteiten die tot stikstofreductie leiden, zoals bijvoorbeeld windmolens. Er vindt gedurende de leaseperiode afroaming van 30% plaats. Na afloop van deze periode vervalt deze afroaming.

Investeringspakket voor de landbouwsector: Kabinet wil boeren gaan ondersteunen die willen investeren, verplaatsen of willen stoppen. Over dit pakket zal in januari overleg plaatsvinden met het Landbouw Collectief.

Dierrechten en fosfaatrechten : Kabinet komt met een regeling ten aanzien van dier- en fosfaatrechten waarbij aangesloten wordt bij de bestaande praktijk. Het kabinet verwacht hierover voor 1 februari 2020 meer duidelijkheid te geven.

De **drie maatregelen** die het Landbouw Collectief voorstelt voor de melkveehouderij, zijn ook maatregelen waar kabinet naar kijkt als onderdeel van de aanpak van de stikstofproblematiek. Het gaat om:

- a. Minder eiwit in het voer.
- b. Meer beweiden
- c. Bemesting met water toevoeging

Met deze drie maatregelen gaan we aan de slag. Kabinet ziet dit niet als een keuzemodel. Het is uiteindelijk dus niet *of of*, maar *én én*, waarbij een belangrijk uitgangspunt is dat het voor een individuele boer haalbare maatregelen moeten zijn. Maatregelen moeten naast elkaar op gang gebracht worden.

De borging van het voerspoor zit in de **Spedwet** die nu in de Eerste Kamer ligt. De minister van LNV zal in de Eerste Kamerbehandeling aangeven dat met het Landbouw Collectief is gesproken dat de genoemde 3 maatregelen in combinatie gezamenlijk verder uitgewerkt. Hierbij zal handhaving een belangrijk onderwerp van gesprek zijn.

Procesafspraken:

- Partijen spannen zich in om tot een goede uitwerking van dit verslag te komen en realiseren zich dat er nog veel ingewikkelde stappen gezet moeten worden en gaan daarmee nu aan de slag.
- De lijnen tussen de 5 deelnemers aan het gesprek worden kort gehouden. Zij nemen onderling contact op als iets onduidelijk is (conference call). Afgesproken is dat hierover zeer goed gecommuniceerd zal worden zodat eventuele misverstanden uit de wereld geholpen kunnen worden.
- Er vindt voor eind januari gesprek plaats tussen kabinet, provincies en het Landbouw Collectief over uitwerking van het investerings- en maatregelenpakket en over prioritering externe saldering nertsenhouders, de gebiedsgerichte aanpak en de implementatie intern salderen.
- Uiterlijk einde eerste helft van 2020 komen kabinet, provincies, Landbouw Collectief en nertsenhouders bij elkaar met als doel de problematiek van de nertsenhouders zover mogelijk op te lossen.
- Jaarlijks komen partijen bijeen om de afspraken te evalueren. Hoe verloopt het en kloppen de aannames nog?
- Vandaag komt het kabinet met een brief over stikstofbeleid. In deze brief zal niet specifiek worden ingegaan op maatregelen alleen gericht op de landbouw.
- Kabinet heeft opgeroepen om eventuele acties publieksvriendelijk te houden.

Bijlage II Enquêtevragen melkveehouders

In deze bijlage staan de enquêtevragen voor de melkveehouders. Deze enquête zal onder alle melkveehouders, die klant zijn bij Kobra Accountants & Adviseurs en onder de leden van AJK Tubbergen worden verspreid. Ook zal de enquête worden verspreid via sociale media. Het onderwerp van deze enquête zal zijn hoe melkveehouders tegen de nieuwe stikstof wet- en regelgeving aankijken en hoe zij de toekomst van hun bedrijf zien.

1. Bent u melkveehouder?
 - a. Ja
 - b. Nee
2. Wat is uw naam?
Niet verplicht
3. Wat is uw leeftijd?
 - a. Jonger dan 20 jaar
 - b. 20 tot 30 jaar
 - c. 30 tot 40 jaar
 - d. 40 tot 50 jaar
 - e. Ouder dan 50 jaar
4. Heeft u bedrijfsopvolging?
 - a. Ja
 - b. Nee
 - c. Nog niet bekend
5. Wat is de omvang van uw bedrijf?
(aantal melkkoeien invullen)
6. Wat voor soort bedrijf heeft u?
 - a. Gangbaar
 - b. Biologisch
 - c. Biologisch-dynamisch
7. Wat is de afstand van uw bedrijf tot het dichtstbijzijnde Natura 2000 gebied?
 - a. Minder dan 3 kilometer
 - b. 3 tot 5 kilometer
 - c. 5 tot 10 kilometer
 - d. Meer dan 10 kilometer
8. Welke problemen/belemmeringen ondervindt u op uw bedrijf door Natura 2000 gebieden?
9. Werkt u samen met natuurbeherende organisaties?
 - a. Ja
 - b. Nee
10. Heeft u interesse om samen te werken met natuurbeherende organisaties?
 - a. Ja [ga door naar vraag 10]
 - b. Nee [ga door naar vraag 11]
 - c. Ik heb al een samenwerking met natuurbeherende organisaties [ga door naar vraag 10]
11. In welke vorm zou u een (verdere) samenwerking met natuurbeherende organisaties zien zitten?
Als u al een samenwerking heeft, vul deze vorm dan in

12. Wat vindt u van de stikstofimpasse?
- a. Ik zie geen dreiging voor mijn bedrijf
 - b. Ik zie wel dreiging voor mijn bedrijf maar ik maak me er niet zo druk om
 - c. Ik ben bang dat mijn bedrijf geen bestaansrecht meer heeft
 - d. Geen mening
13. Denkt u dat het stikstof probleem op te lossen is?
- a. Ja [ga door naar vraag 13]
 - b. Nee [ga door naar vraag 14]
14. Op welke manier denkt u dat het stikstof probleem opgelost kan worden?
15. Overweegt u bedrijfsverplaatsing naar het buitenland?
- a. Ja, door de stikstofproblematiek
 - b. Ja, maar die gedachte speelt al langer
 - c. Nee
 - d. Nee, maar wel verder van een Natura 2000 gebied af

Bijlage III Interviewvragen Staatsbosbeheer

In deze bijlage staan de interviewvragen voor het gesprek met Staatsbosbeheer. Dit is de terrein beherende organisatie in de regio Noordoost Twente. Deze vragen vormen de rode draad voor het interview. Het onderwerp van dit interview zal zijn hoe Staatsbosbeheer tegen de stikstofimpasse en de nieuwe wet- en regelgeving aankijkt. Ook zal besproken worden of er samenwerkingen bestaan en/of ze hiervoor open staan.

1. Welke gebieden beheert u?/Voor welke gebieden bent u verantwoordelijk?
2. Hoeveel melkveehouders zijn gelegen in de buurt van deze gebieden?
3. Op hoeveel kilometer afstand zitten deze bedrijven?
4. Hoe kijkt u tegen melkveebedrijven aan?
5. Zijn melkveebedrijven een bedreiging voor de Natura 2000 gebieden?
6. Hoe kijkt u tegen de stikstofimpasse aan?
7. Wat is volgens u het probleem?
8. Waar is het probleem ontstaan?
9. Sinds wanneer is er een probleem ontstaan?
10. Wat vindt u van de nieuwe wet- en regelgeving?
11. Wat doet Staatsbosbeheer er aan/wat zijn de gevolgen van deze nieuwe wet- en regelgeving voor Staatsbosbeheer?
12. Lost dit het probleem op?
13. Had het anders opgelost moeten/kunnen worden?
14. Wordt er op dit moment samengewerkt met melkveebedrijven?
15. Is een samenwerking mogelijk?
16. Ziet Staatsbosbeheer een samenwerking zitten?
17. Hoe zou u een samenwerking willen zien?
18. Hoe kun je een partij als Staatsbosbeheer benaderen voor een samenwerking, als melkveehouder?
19. Wat doet Staatsbosbeheer eraan om zich hierin te laten zien?

Bijlage IV Checklist Schriftelijk Rapporteren

Checklist Schriftelijk Rapporteren

Naam: Ankie Wolbert

Klas: 4DVO

Datum: 19 maart 2020

Titel verslag/rapport: De toekomst van melkveebedrijven na invoering van de nieuwe stikstof wet- en regelgeving

Nadat **jij** je verslag/rapport hebt gecontroleerd met behulp van deze checklist, voeg je deze toe als bijlage. Zonder de ingevulde checklist vindt er geen beoordeling plaats. De assessor controleert met deze checklist je rapport/verslag. De beoordelingscriteria die met een * zijn aangegeven, zijn de zogenaamde '*killing points*'. Indien de assessor meer dan vijf '*killing points*' heeft aangekruist, dien je het rapport/verslag op alle onvoldoende onderdelen te verbeteren. Voor de herbeoordeling moet je ook de oude versie inleveren. In het afstudeerwerkstuk zijn geen '*killing points*' toegestaan! **AANVINKEN WAT NIET IN ORDE IS!**

1. Het taalgebruik: ☐ Bevat niet meer dan drie grammaticale, spel- en typefouten per duizend woorden*Bij meer dan drie fouten per duizend woorden is het rapport/verslag afgekeurd!☐ Heeft een adequate interpunctie*☐ Is afgestemd op de gekozen doelgroep (juiste stijl)*☐ Laat een zakelijke en actieve schrijfstijl zien*☐ Bevat geen persoonlijke voornaamwoorden* 2. Het rapport/verslag: ☐ Is ingebonden (hard copy)*☐ Is vrij van plagiaat* (zie onderwijsexamenregeling) 3. De omslag: ☐ Bevat de titel☐ Vermeldt de auteur(s) 4. De titelpagina/het titelblad: ☐ Heeft een specifieke titel*☐ Vermeldt de auteur(s)*☐ Vermeldt de plaats en de datum*☐ Vermeldt de opdrachtgever(s)* 5. Het voorwoord: ☐ Bevat de persoonlijke aanleiding tot het schrijven van het rapport/verslag☐ Bevat persoonlijke bedankjes (persoonlijke voornaamwoorden toegestaan) 6. De inhoudsopgave: ☐ Vermeldt alle genummerde onderdelen van het rapport/verslag*☐ Vermeldt de samenvatting en de bijlage(n)☐ Is overzichtelijk☐ Heeft een correcte paginaverwijzing 7. De samenvatting: ☐ Is een verkorte versie van het gehele rapport/verslag☐ Bevat conclusies☐ Bevat geen persoonlijke mening☐ Is gestructureerd☐ Is zakelijk geschreven☐ Staat direct na de inhoudsopgave 8. De inleiding (toelichting op intranet): ☐ Is hoofdstuk 1*☐ Beschrijft het grotere kader en aanleiding☐ Beschrijft inhoudelijke achtergrondinformatie*☐ Formuleert het probleem/de onderzoeksvraag*☐ Vermeldt het doel*☐ Bevat een leeswijzer voor het rapport/verslag*	9. Materiaal en methode: ☐ Beschrijft de gevolgde onderzoeksmethode☐ Past bij de onderzoeksvraag/vragen*☐ Beschrijft de variabelen/eenheden☐ Beschrijft de methode van data-analyse 10. De (opmaak van de) kern: ☐ Bestaat uit genummerde hoofdstukken en (sub)paragrafen (maximaal drie niveaus)*☐ Deze zijn verschillend in opmaak*☐ De hoofdstukken en (sub)paragrafen hebben een passende titel☐ Een hoofdstuk beslaat ten minste één pagina☐ Een nieuw hoofdstuk begint op een nieuwe pagina☐ De zinnen lopen door (geen 'enter' binnen een alinea gebruiken)☐ De figuren zijn (door)genummerd en hebben een passende titel (onder de figuur)*☐ De tabellen zijn (door) genummerd en hebben een passende titel (boven de tabel)*☐ Tabellen en figuren zijn zelfstandig te begrijpen☐ In de tekst zijn er verwijzingen naar figuren en/of tabellen*☐ De tekst bevat verwijzing naar de desbetreffende bijlage(n)☐ De tekst is ook zonder verwijzingen te begrijpen☐ De pagina's zijn genummerd* 11. De discussie: ☐ Bevat een vergelijking met relevante literatuur☐ Geeft de valide argumentatie weer☐ Evalueert de gebruikte onderzoeksmethode☐ Bevat een kritische reflectie op de eigen bevindingen (zie toelichting op intranet) 12. De conclusies en aanbevelingen: ☐ De conclusies zijn gebaseerd op relevante feiten☐ De aanbevelingen zijn gebaseerd op relevante feiten☐ Bevatten geen nieuwe informatie* 13. De bronvermelding: ☐ In de tekst is conform de geldende APA-normen* (zie toelichting op intranet) 14. De literatuurlijst: ☐ Is opgesteld conform de geldende APA-normen* (zie toelichting op intranet) 15. De bijlagen: ☐ Zijn genummerd☐ Zijn voorzien van een passende titel☐ Bevatten geen eigen analyse